كميونسٽ پڌرنامو

اهم تجزياتي ۽ تنقيدي مطالعو

كميونسٽ پڌرنامو ڪارل مارڪس ۽ فريڊرڪ اينگلس جي مسلسل محنت، تجربي ۽ مطالعي جو نتيجو آهي. هي ڪتاب اصل جرمن زبان ۾ سال 1848ع ۾ ڪميونسٽ ليگ جي فرمائش تي لکيو ويو هو جنهن جو تاريخي پس منظر بيان ڪندي مصنفين پنهنجي پيش لفظ ۾ اسان کي ٻڌائين ٿا ته ”پورهتين جي هڪ ڳجهي تنظيم ڪميونسٽ ليگ جو اجلاس لنڊن ۾ نومبر 1847ع ۾ منعقد ٿيو هو، جنهن اسان (ڪارل مارڪس ۽ اينگلس) کي پارٽي جو مفصل نظرياتي پروگرام ٺاهڻ جو حڪم ڪيو هو“ ان مان هن منشور جي اصليت بابت روشني پوي ٿي. ان جو مسودو لنڊن ۾ فرانس جي فيبروري 1848ع واري انقلاب کان اڳ پهچي چڪو هو.“ (ملاحظه ٿئي ماسڪو مان شايع شده انگريزي ۾ ڪميونسٽ منشور جو پيش لفظ 1967ع ايڊيشن) هن تصنيف جو پورو نالو (Manifesto of the communist party) آهي ۽ انگريزي ٻولي ۾ سندس پهريون ترجمو 1850ع ۾ هڪ عورت نالي مسز مئڪ فارلين (Mac farlance) ڪيو هو. پر هينئر دنيا ۾ سيموئل مور (Moore) جو انگريزي ترجمو مروج آهي، جيڪو هن 1888ع ۾ مڪمل ڪيو هو.

منشور جو روسي ترجمو

اشتراڪي منشور جو روسي زبان ۾ پهريون ترجمو ڪندڙ روس جو مايه ناز مفڪر ۽ دانشور باڪونن (Bakunin) سال 1814ع ۾ روس جي هڪ امير گهراڻي ۾ پيدا ٿيو هو ۽ سن 1876ع ۾ وفات ڪيائين. ضمناً هتي اهو به عرض ڪري ڇڏيان ته روس ۾ مارڪس کي علمي طور تي متعارف ڪرائڻ وارو واحد شخص باڪونن هو پر افسوس جو مارڪس پنهنجي

محسن جي خلاف سخت مخالفت ۽ پروپيگنڊا ڪئي. نتيجو اهو نڪتو جو مارڪس سان اختلاف ڪري باڪونن انارڪسٽ خيالن جو علمبردار بڻيو. پروفيسر برٽرانڊ رسل (Russel) پنهنجي هڪ مشهور ڪتاب (Roads to freedom) ۾ باڪونن ۽ سندس خيالات جو هڪ نهايت ئي عالمانه جائزو پيش ڪيو آهي، باڪونن ۽ مارڪس جي سرگرمين جي باهمي ڀيٽ ڪندي هو پنهنجي مٿين ڪتابن ۾ لکي ٿو ته ”باڪونن جي حياتي مارڪس جي ڀيٽ ۾ نهايت ئي طوفاني آهي. حاڪمن جي خلاف هر قسم جي بغاوت ۽ سرڪشي سان هن جي همدردي هوندي هئي ۽ پنهنجي حمايت ۾ هن کي ذاتي خطري ونڊ ۾ ٽڪي جي به پرواهه ڪانه رهندي هئي.“ Bakunin’s life, unlike Marx is a very stormy one. Every kind of rebellion against authority always aroused his sympathy, and in his support he never paid the slightest attention to personal risk. (Roads to freedom, (P. 62 by Bertrond Russel, London 1948 Edition)

باڪونن جهڙي غيور، بهادر ۽ نه وڪامندڙ شخصيت بابت مارڪس جو رمارڪ نهايت ئي ڏکوئيندڙ ۽ تعصب تي ٻڌل آهي. برٽرانڊرسل لکي ٿو ته ”مارڪس پنهنجي جرمن دوستن کي هڪ مخفي مراسله ۾ لکيو هو ته باڪونن پان سلاوسٽ پارٽي جو ايجنٽ آهي ۽ انهن کان پنجويهه هزار فرئنڪ سالانه وصول ڪري ٿو.“ (ص-60)

مارڪس جي هن عبرتناڪ ۽ سخت الزام جي، تصديق کان مؤرخين اڄ تائين قاصر آهن. پر هن مان فقط اها اهم ڳالهه ثابت ٿئي ٿي ته ڪميونسٽ حضرات پنهنجن نظرياتي مخالفن کي بيروني ايجنٽ هجڻ جو هميشه الزام لڳائيندا آهن، چاڪاڻ ته سندن وڏي مارڪس جو به ساڳيو رويو هو، جيئن اوهان مٿي باڪونن جي سلسلي ۾ پڙهي آيا آهيو.

مشهور مغل شهزادي زيب النساءَ پنهنجي لاءِ هڪ فارسي بند ۾ چيو هو تہ ”پير شد زيب النساءَ اورا خريدار نہ شد“ يعني ”زيب النساء پوڙهي ٿي وئي پر ان جو ڪوبہ خريدار نہ بڻيو.“ ساڳيو بند باڪونن سان پڻ لڳي ٿو. مرندي گهڙي تائين هن کي ڪوبہ خريد نہ ڪري سگهيو. اهڙي باهمت، بهادر ۽ ڪونڌر سياستدان کي ٻين جو ايجنٽ ڪوٺڻ اخلاقي ڏيوالپڻو آهي .

برٽرانڊبرسل پنهنجي ڪتاب ۾ اڳتي هلي مارڪس جي شخصيت بابت باڪونن جا الفاظ نقل ڪري ٿو. باڪونن چوي ٿو تہ ”مارڪس مون کي جذباتي آئيڊيلسٽ ڪوٺيندو هو ۽ ان ۾ هو صحيح هو. مان کيس خالي ذهن، دغاباز، بي ايمان، چالاڪ ۽ مڪار ڪوٺيندو هوس ۽ مان بہ صحيح هوس.“

He (Marx) called me a sentimental idealist, and he was right. I called him a vain man, perfidious and crafty and I also was right. (P. 54)

ڳالهہ هئي اشتراڪي منشور جي روسي ترجمي بابت. مارڪس ۽ اينگلس جي هن ڪتاب جو پهريو روسي مترجم مشهور روسي خاتون ويرازاسولش (Lasulich) آهي. هي ڪتاب پڻ 1882ع ۾ جنيوا مان شايع ٿيو هو. ويراسولش جي تذڪري سان روسي ڪتاب پريا پيا آهن. ماسڪو مان لينن جون منتخب تصانيف (Selected works of Lenin) ٽن جلدن ۾ شايع ٿيون آهن. هن ڪتاب جي پهرين جلد جي صفحہ 494 تي سولش بابت لکيل آهي تہ ”مائي صاحبہ جو پورو نالو ويرا اوانو نازا سولش (Veaiva novna lasulich) آهي. هوءَ 1849ع ۾ پيدا ٿي هئي ۽ 1919ع ۾ روسي انقلاب کان ٻہ سالن بعد وفات ڪيائين. هن نارودنڪ ۽ بعد ۾ روس جي سوشل جمهوري تحريڪ ۾ نمايان حصو ورتو ۽ اهم ڪردار ادا ڪيو. سن 1878ع ۾ ويرازا سولش، پيٽر سبرگ جي گورنر ٽرپوف (Trepove) تي خوني حملو ڪيو هو. سن 1883ع ۾ روس ۾ پهرين

مارڪسي تنظيم ”ليبر گروپ“ جو بنياد وڌو هو.“ (صفحو 894 ماسڪو) ويرازا سولش جي سرگرمين بابت وڌيڪ احوال معلوم ڪرڻ لاءِ ملاحظہ ٿئي، اينگلس جي حياتي بابت ماسڪو مان شايع ٿيل انگريزي ڪتاب (Fredric Engeles- a biography) صفحہ 804.

اشتراڪي منشور جا عالمي اثرات:

مارڪس ۽ اينگلس جي هن جڳ مشهور تصنيف ۾ پيش ڪيل خيالات سان اسان کي بنيادي اختلاف آهي، جنهن جو تفصيل بعد ۾ پيش ڪيو ويندو. پر ان ۾ ڪوبہ شڪ شبهو نہ آهي تہ هن ننڍڙي ڪتاب (انگريزي ۾ ڪل 96 صفحا) دنيا جي تاريخ جو رخ موڙيو آهي. هن ڪتاب جو شمار دنيا جي اهڙن تصنيفن ۾ آهي، جن عالم انسانيت کي وڏ ۾ وڏ متاثر ڪيو. سن 1948 ۾ مارڪس جي هن ڪتاب جي صد سالہ ورسي برطانيہ جي هڪ مشهور سياسي مفڪر پروفيسر هئرالڊ لاسڪي ملهائي هئي. هن اجلاس ۾ دنيا جي وڏن عالمن ۽ دانشورن شرڪت ڪئي هئي، جنهن جي روئداد انگريزي ٻولي ۾ Communist Manifesto - a socialist landmark) جي نالي ڪتاب ۾ شايع ٿي. مارڪس جي نظريي سان شديد اختلاف رکندڙ عالمن بہ اشتراڪي منشور جي عالمي اثرات کان اختلاف ڪونہ ڪيو آهي. تقريباً دنيا جي هر قابل ذڪر ٻولي ۾ ان جا ترجما ٿيا آهن. اسان جي سنڌي ٻولي ۾ ڪتاب جو ترجمو سڪر جي هڪ اديب رشيد ڀٽي صاحب ”ڪميونسٽ پڌرنامو“ جي عنوان سان ڪيو جنهن جو پيش لفظ مسٽر رسول بخش پليجي لکيو آهي. پليجي لاءِ سندس پوئلڳن ۽ عقيدتمندن جو چوڻ آهي تہ هي سنڌ ۾ مارڪسي فڪر جو وڏو ڄاڻو ۽ دانشور آهي. پر ڪميونسٽ پڌرنامي بابت پيش لفظ پڙهي مون کي سخت مايوسي، افسوس ۽ حيرت ٿي. جيئن مٿي عرض ڪيو ويو تہ اسان کي ڪميونسٽ پڌرنامي پيش ڪيل خيالات سان بنيادي اختلاف آهي. ان جي

باوجود پليجي صاحب جو لکيل تعريفي ديباچو سطحي نوعيت جو آهي. پروفيسر برٽرانڊ رسل پنهنجن ڪيترن ئي ڪتابن ۾ مارڪس جي فڪر سان شديد اختلاف جو اظهار ڪيو آهي، ان هوندي به هو اشتراڪي منشور کي "تاريخ جي وڏن سياسي اعلانن مان هڪ اعلان" ڪوٺي ٿو.

مون کي ته پليجي صاحب جي مهاڳ پڙهڻ سان صاف معلوم ٿيو ته موصوف ڪميونسٽ پڌرنامي کي شايد چڱي طرح پڙهيو به ڪين آهي. خود ڪميونسٽن به پليجي جي مهاڳ کي يقيناً پسند نه ڪيو هوندو. بهرحال هيٺ مارڪس ۽ اينگلس جي هن اهم تصنيف بابت پنهنجا خيالات پيش ڪريان ٿو. اميد ته قارئين ڪرام ان کي دلچسپي سان پڙهندا ۽ هيئين سان هنڊائيندا. ڪميونسٽ منشور ۾ پيش ڪيل خيالات ۽ نظريات تاريخ جي روشني ۾ رد ۽ باطل ٿي ويا آهن. مارڪس جو منشور تاريخي ماديت جو نظريو هڪ افسانوي فرسوده حيثيت رکي ٿو. جيتوڻيڪ مارڪس پنهنجي نظريه کي سائنٽيفڪ سوشلزم جي نالي سان موسوم ڪري ٿو پر حقيقت ۾ سوشلزم هڪ اهڙو لفظ آهي. جنهن جي تعبير ۽ تشريح ۾ ڪافي مونجهارو پيدا ٿئي ٿو. مغرب جو هڪ نامور مفڪر ۽ فلسفي ڊاڪٽر سي- اي- ايم جوڊ پنهنجي جڳ مشهور تصنيف (Introduction to Modern political theory) ۾ سوشلزم جي وضاحت بابت نهايت ئي باريڪ بين ۽ عالمانه راءِ ڏني آهي، جنهن جو قدر نه ڪرڻ وڏي زيادتي ٿيندي، مغرب جو هي داناءَ شخص لکي ٿو ته "مختصر طور تي سوشلزم جو مثال هڪ اهڙي ٽوپي جيان آهي، جنهن جي شڪل ڦٽي وئي آهي، ڇاڪاڻ ته هر ڪو ان کي پائي ٿو."

Socialism, in short is like a hat that has lost its shape because every body wears it (joad: Modren political theory(P. 40 Oxford press London 1929 edition.)

روس ۾ ڪميونسٽ انقلاب جي باني وي- آءِ- لينن هڪڙي هنڌ "ڪميونسٽ پڌرنامي" بابت پنهنجي خيالات جو اظهار ڪندي لکيو آهي ته "غير معمولي صفائي ۽ آب تاب سان هيءَ تصنيف نئين عالمي نظريي جو خاڪو پيش ڪري ٿي، بااصول ماديت جو جيڪو سماجي زندگي تي به حاوي آهي. جدليات جي، جيڪو ارتقا جو سڀ کان جامع ۽ ڳوڙهو نظريو آهي، طبقاتي جدوجهد ۽ ان پرولتاريه جي عالمگير تاريخي انقلابي رول جي نظريه جو، جيڪو هڪ نئين ڪميونسٽ سماج جو پيدا ڪندڙ آهي." (وي- آءِ لينن- سليڪٽيڊ ورڪس- واليوم 1 ماسڪو).

ڪميونسٽ پڌر نامو لينن جي الفاظ ۾ "هڪ نئين اشتراڪي سماج کي جنم ڏنو آهي." پر ان لاءِ ڪيتري ته قيمت ادا ڪرڻي پئي آهي. لکين جانيون قربان ٿيون آهن پر پوءِ به اتي بک، بيروزگاري ۽ ظلم کان نجات ڪانه ملي. طبقاتي نظام جي خاتمي جي دعويٰ ڪندڙن جي ظالمانه آپريشن جي نتيجي ۾ هڪڙو طبقو پيدا ٿيو جنهن کي يوگوسلاويه اسيمبلي جو سابق صدر مشهور ڪميونسٽ ليڊر ۽ شاعر ملووان جيلاس "نئون ڪلاس" ڪوٺي ٿو ۽ اهو ڪلاس آهي، ڪميونسٽ پارٽي جو ، جنهن وٽ اقتدار، ملڪيت ۽ نظريي جي ٺيڪيداري آهي. جيلاس بالڪل صحيح راءِ ڏني ته ڪميونسٽ رياست به هڪ (Cligarchy) آهي، جنهن ۾ هڪ خاص گروهه جي ماڻهن لاءِ سڀ رعايتون وقف ٿيل آهن. نوڪريون به انهن لاءِ، ته اعليٰ تعليم به انهن لاءِ وقف ٿيل آهي ۽ باقي سموري مخلوق ان نئين ڪلاس جي گهر جي پينو ۽ فقير آهي.

لينن هڪ ٻئي هنڌ تي ڪميونسٽ پڌرنامي بابت اظهار خيال ڪندي لکي ٿو ته "هي ننڍڙو ڪتابچو هڪ وڏي ڪتاب جيان آهي. اڄ ڏينهن تائين هي مهذب دنيا جي جدوجهد ڪندڙ مزورن جي رهنمائي ڪري ٿو." ملاحظه ٿئي:

37(V. I .Lenin: Selected Works- vol: I,P

كميونسٽ دانشورن کان علاوه غير كميونسٽ عالمن به كميونسٽ پڌرنامي بابت عجيب رايا ڏنا آهن. مثال طور جارج برنارڊشا (Bernard shaw) پنهنجي هڪ ڪتاب ۾ مارڪس ۽ اينگلس جي هن اهم تصنيف بابت لکي ٿو ته "مارڪس ۽ اينگلس ٻنهي گڏجي مشهور " "كميونسٽ پڌرنامو" لکيو هو. هي ڪتاب اسان جي موجوده صحيفن مان هڪ نهايت ئي اهم صحيفو آهي."

(An, intelligent woman's guide to socialism, page 456, london).

ياد رهي ته جارج برنارڊشا انگلستان جو هڪ مشهور دانشور، مفڪر ۽ ليکڪ ٿي گذريو آهي. جنهن 1952ع ۾ وفات ڪئي هئي. پاڻ فئبيئان سوشلزم جو علمبردار هو. سندن مٿيون ڪتاب سوشلزم جي فڪر بابت انسائڪلو پيڊيائي مواد مهيا ڪري ٿو. موجوده دور جو هڪ ٻيو يورپي فلاسفر، دانشور ۽ مفڪر پروفيسر برٽرانڊرسل (Russel) پنهنجي ڪتاب (German Social Democracy) ۾ "كميونسٽ پڌرنامي" بابت لکي ٿو ته "منهنجي خيال ۾ مختصر و جامع فصاحت چڪ پائيندڙ ظرافت، حاضر جوابي، توڙي سياسي بصيرت جي لحاظ کان كميونسٽ پڌرنامو بهترين سياسي لٽريچرن مان هڪ لٽريچر جو ٽڪرو آهي." (صفحه 10، لنڊن) هي ڳالهه خاص نوٽ ڪرڻ گهرجي ته برٽرانڊرسل مٿيون ڪتاب اڄ کان ستاسي سال اڳ يعني 1896ع ۾ لکيو هو. ان وقت رسل چوويهن ورهين جو نوجوان هو. بعد ۾ روس وڃڻ کان پوءِ (1920) هن جي خيالات ۾ نمايان تبديلي آئي هئي، جنهن جي ثابتي سندس ڪتاب (Theory and practice of Bolshevism) مان ملي سگهي ٿي. ڪتاب (German social democracy) جي ٻي ايڊيشن سال 1965ع ۾ شايع ٿي هئي. ان جو پيش لفظ لکندي رسل پاڻ کي ڪتاب جو سابق مصنف (Former writer) ڄاڻايو آهي.

كميونسٽ پڌرنامي جو نچوڙ

هاڻي هڪ بنيادي سوال ذهن ۾ گشت ڪري ٿو ته "كميونسٽ پڌرنامي" جو مرڪزي نڪتو ۽ تصور ڇا آهي؟ هن اهم سوال جو جواب خود پڌرنامي جي مصنف اينگلس 1888 واري انگريزي ايڊيشن جي پيش لفظ ۾ ڏنو آهي. جنهن ۾ هو لکي ٿو ته "پڌرنامو مان ۽ مارڪس گڏجي لکيو هو پوءِ به مان هي ٻڌائڻ پنهنجو فرض سمجهان ٿو ته اهو مرڪزي تصور جنهن تي هن پڌرنامي جو بنياد آهي، سو مارڪس جو لکيل آهي. اهو تصور هي آهي ته هر تاريخي عهد ۾ اقتصادي پيداوار ۽ تبادله جو جيڪو طريقو رائج آهي ۽ ان مان جيڪو سماجي ڍانچو ٺهي ٿو. اهوئي بنياد آهي، جنهن تي ان عهد جي سياسي ۽ ذهني تاريخ تيار ٿئي ٿي ۽ ان مان ان جي تعبير به ٿي سگهي ٿي. چنانچه (قديم قبائلي سماج جي ٽٽڻ بعد جنهن ۾ زمين جي برابري واري ملڪيت جو رواج هو). انسان ذات جي سموري تاريخ طبقاتي جدوجهد جي تاريخ، يعني استحصال ڪرڻ وارن ۽ استحصال جي شڪار ماڻهن، حڪمران ۽ مظلوم طبقن جي پاڻ ۾ مقابلي جي تاريخ آهي. هي طبقاتي جدوجهد جي تاريخ ارتقا جا ڪيترائي ڏاڪا لتاڙي گذري آهي ۽ اڄ اها منزل اچي پهتي آهي. جڏهن ته استحصال ڪيل مظلوم طبقو يعني پرولتاريه، استحصال ڪندڙ ظالم طبقي يعني بورجوا جي چنبي کان ان وقت تائين ڇوٽڪارو حاصل ڪري نٿو سگهي، جيستائين پاڻ سان گڏ پوري سماج کي هميشه لاءِ هر قسم جي استحصال، ظلم، طبقاتي امتياز ۽ طبقاتي جدوجهد کان ڇوٽڪارو نه ڏياري." (حوالي لاءِ ڏسو كميونسٽ پڌرنامو انگريزي ۾ ماسڪو مان شايع ٿيل صفحه 20 ۽ 21، 1967ع ايڊيشن).

اهائي مارڪس جي طرفان مشهور "تاريخي ماديت" (Historical Materialism) واري پيش ڪيل نظريه جي تشريح ۽ وضاحت آهي. حقيقت هي آهي ته جدلياتي ماديت (Dialectical Materialism) واري

تصور مان ئي تاريخيماديت جو نظريو جنم ورتو ٿو. مارڪس، جدلياتي ماديت جو نظريو مشهور جرمن فلسفي هيگل کان ورتو هو. جنهن سال 1831ع ۾ وفات ڪئي هئي.مارڪس پنهنجي ڪتاب ”سرمايہ“ (Das Capital) جي پهرين حصي ۾ هيگل کي ”طاقتور ۽ عظيم مفڪر“ جو لقب عطا ڪري ٿو. پر ان هوندي بہ هو هيگل تي تنقيد ڪندي لکي ٿو تہ ”هن جي جدليات، آئيڊيلزم تي مبني آهي، جڏهن تہ مون واري جدليات جو بنياد ئي سراسر ماديت تي ٻيٺل آهي.“ (داس ڪئپيٽال حصہ اول، صفحہ 19، ٻي جرمن ايڊيشن تي انگريزي ۾ تبصرو شايع شده ماسڪو 1965ع ايڊيشن). سماج، سماجي زندگي ۽ ان جي تاريخ بابت جدلياتي ماديت جي اصولن جي اطلاق کي تاريخي ماديت سڏجي ٿو. روس مان ”ڪميونسٽ پارٽي جي تاريخ“ (History of communist party of Soviet Union) نالي هڪ ڪتاب 1949ع ۾ شايع ٿيو آهي. ان ۾ مصنف لکي ٿو تہ:

Historical materialism is the extension of the principles of dialectical materialism to the study of social life, an application of the principles of dialectical materialism to the phenomena of the life of society, to the study of society and of its history. (P.128 Moscow 1949 E D)

تاريخي ماديت جو نظريو ۽ عليهم السلام

مارڪس جي تاريخي ماديت واري نظريہ جي مڪمل تشريح مٿي ڪئي وئي. هن جي خيال ۾ تاريخ جي تعبير اقتصاديات ۽ پيداواري اصولن تي ڪري سگهجي ٿي. تمام تحريڪن جي برپا ٿيڻ جو مکيہ سبب معاشيات آهي. تاريخ جي مطالعي مان معلوم ٿو ٿئي تہ انساني سماج جي تبديلي لاءِ خدا جي پيغمبرن وڏيون تحريڪون هلايون هيون. مارڪسي فلسفہ (تاريخي ماديت) مطابق، اهڙن انبيائي تحريڪن جو مکيہ ڪارڻ،

معاشيات ۽ اقتصادي پيداوار جا اصول آهن. حالانڪہ ”قرآن مجيد جي مطالع مان معلوم ٿئي ٿو تہ انبياء جي تحريڪ جو بنيادي مقصد“ ان اعبدالله مالڪم من دون الله غيره .“ (تہ الله جي عبادت ڪريو، هن کان سواءِ ٻيو ڪوبہ الله ڪونہ آهي). انبياء توحيد رسالت ۽ آخرت جي دعوت ڏني آهي، ان ڪري اسان مسلمان مارڪسي تاريخي ماديت جي قبول ڪرڻ جو تصور بہ نٿا ڪري سگهون.

مارڪس جي تاريخي ماديت واري نظريہ جي ضد ۾ يورپ جي ٻين دانشورن پنهنجي طرفان جدا جدا نظريا پيش ڪيا آهن. مثال طور مشهور نفسياتي ماهر ۽ دانشور فرائڊ (وفات 1939ع) جو چوڻ آهي تہ تاريخ جي تعبير معاشيات جي ذريعي نہ، پر جنسيات (Sex) ذريعي ڪري سگهجي ٿي. يورپ جي هڪ ٻئي دانشور ۽ فلسفي پروفيسر برٽرانڊ رسل (Russel) لکيو آهي تہ تاريخ جي تعبير لاءِ مارڪس ۽ فرائڊ جون ٿيوريون غلط آهن. هن پنهنجي طرفان اقتدار (Power) جي محبت کي اصل قوت قرار ڏنو. رسل پنهنجي نقطہ نظر جي وضاحت ۽ تشريح لاءِ سال 1938ع ۾ (Power) نالي هڪ ڪتاب انگريزي ٻولي ۾ تصنيف ڪيو. هو لکي ٿو تہ ”فقط ان ڳالهہ محسوس ڪرڻ سان تہ اقتدار جي محبت ئي اهڙين محرڪات جو سبب آهي. جيڪي سماجي معاملات ۾ اهميت رکن ٿيون ۽ جنهن ڪري قديم توڙي جديد تاريخ جي صحيح تعبير ڪري سگهجي ٿي.“ (صفحہ 10) برٽرانڊ رسل پنهنجي مٿين ڪتاب ۾ تاريخ جي روشني ۾ نهايت ئي منطقي دليلن سان مارڪس جي تاريخي ماديت واري نظريہ کي رد ڪري ٿو .

مارڪس پنهنجي ڪميونسٽ پڌرنامي ۾ سماج کي فقط ٻن طبقن ۾ ورهائي ٿو. سندس الفاظ ۾ هڪڙا ”پرولتاري ۽ ٻيا بورجوا“.پرولتاري مان مراد مزدور ۽ بورجوا مان مراد جديد سرمايہ دار آهن. اسلام ۾ بہ بہ گروهہ شمار ڪيا وڃن ٿا، پر انهن ۾ ”پرولتاريہ“ ۽ ”بورجوا“ جي لاءِ ڪابہ گنجائش نہ آهي. اسلام سماج کي ٻن گروهن يعني هڪ مؤمن ۽ ٻيو ڪافر ۾ تقسيم

ڪري ٿو. مؤمن ۾ مزدور ٻه اچي وڃن ٿا ته سرمايه دار ٻه. ساڳيو حال ڪافرن جو ٻه آهي. ان ڪري ڪيمونسٽ پڌرنامي ۾ مذڪوره بالا ٻن طبقن کي اسلام تسليم نٿو ڪري.

ڪميونسٽ پڌرنامي ۾ پرائيويٽ ملڪيتون

مارڪس ۽ اينگلس ڪميونسٽ منشور ۾ ملڪيتن بابت بحث ڪندي لکن ٿا ته "هن معنيٰ ۾ ڪميونسٽن جي نظريه جو خلاصه هڪڙي ئي جملي ۾ بيان ڪري سگهجي ٿو ته پرائيويٽ ملڪيت جو خاتمو."

In this sense, the theory of the communists could be summed up in the single sentence, Abolition of private property. (P. 63 1967 E D: Moscow)

جڏهن کان وٺي حضرت انسان هن ڌرتي تي پير رکيو آهي ان وقت کان وٺي ذاتي ۽ خانگي، ملڪيتن رکڻ جو جذبو انسان جي فطرت ۾ سمايل آهي. ڪين ملڪيتن کان محروم رکڻ وارو اشتراڪي آپريشن نهايت ئي ظالمانه ۽ نفسياتي اصولن جي بلڪل خلاف آهي. اهوئي سبب آهي، جو الاهي شريعتن ۾ جائز نموني حاصل ڪيل ملڪيت تي ڪابه پابندي نه آهي. مسلمان اهل ثروت يا شاهوڪارن تي زڪوات ڏيڻ فرض آهي. جنهن جو تاڪيد قرآن ۽ سنت ۾ سختي سان ڪيل آهي ۽ سگهه رکڻ وارن مؤمنن تي حج جي ادائگي فرض آهي. قرآن مجيد ۾ ميراث جا قانون بيان ٿيل آهن. هاڻي سوال ٿو پيدا ٿئي ته جيڪڏهن مارڪس جي ڏسيل واٽ مطابق ملڪيتون ختم ڪيون وڃن ته مسلم معاشري ۾ زڪوات، حج يا ميراث جي قانونن تي ڪيئن عمل ٿئي؟ ظاهر آهي ته ڪميونسٽ پڌرنامي ۾ ذاتي ۽ خانگي ملڪيتن جي خاتمي وارو نظريو اسان جي ديني اصولن جي خلاف آهي. ان ڪري اسين مسلمان ڪميونسٽ نظريي کي باطل سمجهي، ان کي رد ٿا ڪريون. جيئن افغانستان جا مسلمان جيڪي محمد ﷺ جن جا

پوئلڳ آهن،پنهنجي ديس ۾ مارڪس جي مڃيندڙن خلاف جهاد ڪري رهيا آهن.

ڪميونسٽ جي دعوي آهي ته سندن پڌرنامي جي حڪم مطابق پيرائيويٽ ملڪيتن جي خاتمي سان اجتماعي ملڪيتن جي نظام ۽ معاشري ۾ خوشحالي، ترقي ۽ بهبودي ٿئي ٿي. پر هي محض پروپيگنڊا، ڪوڙي ۽ ناقابل يقين دعوي آهي، جنهن کي خود وڏن ڪميونسٽ ليڊرن به تسليم ڪرڻ کان انڪار ڪيو آهي. مثال طور ملو وان جيلاس (Dgilas) جي نالي کان قارئين حضرات چڱي طرح سان واقف آهن. هو سابق ڪميونٽ ليڊر، دانشور ۽ شاعر آهي ۽ يوگو سلاويه (ڪميونسٽ ملڪ) جي اسيمبلي و صدر رهي چڪو آهي. جيلاس ڪميونزم کان توبه ڪرڻ بعد "نئون ڪلاس" (New class) نالي هڪ بي پناهه معلوماتي ڪتاب لکيو آهي. ڪميونسٽ سوسائٽي ۾ ملڪيت جي نظام جي خاتمي واري فلسفي تي راءِ زني ڪندي جيلاس پنهنجي مٿين ڪتاب ۾ لکي ٿو ته "جڏهن به ڪميونسٽ برسراقتدار ايندا آهن ته پرائيويٽ ملڪيتن جي مٿان سندن حملي مان غلط فهمي ۽ ڪوڙو خيال ٿو جنم وٺي ته سندن تدبيرون ۽ ڪوششون بنيادي طرح ملڪيتن جي مالڪ طبقي خلاف ۽ پورهيت ڪلاس جي مفاد وٽان آهن. پر پوءِ جي واقعن مان ثابت ٿيو آهي ته ڪميونسٽن جا اهڙا حربا مٿئين مقصد لاءِ ڪونه هوندا آهن. پر پنهنجي پرائيويٽ ملڪيت قائم ڪرڻ لاءِ هو ان قسم جي جاکوڙ ڪن ٿا." (صفحه 145 نيويارڪ پنجين ايڊيشن آگسٽ 1957)

جيئن مٿي عرض ڪيو ويو آهي ته ملڪيتن جي نظام کي ختم ڪرڻ جي دعوي انساني فطرت ۽ نفسيات جي خلاف آهي. روس توڙي ٻين ڪميونسٽ ملڪن ۾ ماڻهن کان ذاتي ملڪيتون کسي جيلاس جي الفاظ ۾ ڪميونسٽ حضرات پاڻ انهن جا مالڪ ۽ وارث بڻجي ويا آهن. اهو ڌاڙو ۽ چوري سينه زوري نه آهي ته ٻيو ڇا آهي ۽ وڌيڪ ظلم هي آهي ته ماڻهن

ويچارن کي ٻاهر ٻاڦ ڪيڻ جي به اجازت ڪانه آهي. رومي غلامن کي به ڪجهه آزادي هوندي هئي پر ڪميونسٽ ملڪن ۾ انسانن کي پنهنجي آزادي ۽ بنيادي حقن کان محروم ڪيو ويو آهي. سياري ۾ روس جي سائبيريا جا پکي ته هر سال اتان اڏامي پوري دنيا جي ملڪن ڏانهن وڃن ٿا پر اتي انسانن کي اهڙي چرپر جي آزادي مليل ڪانه آهي. يورپ جي هڪ چوٽي جي دانشور، فلسفي ۽ مفڪر پروفيسر برٽرانڊرسل 1920ع ۾ روس جي ڪميونسٽ جنت جو سير ڪيو هو. پنهنجي هڪ ڪتاب (Portraits from memory) ۾ روس جي ڪميونسٽ معاشره بابت تاثرات ۽ مشاهدات بيان ڪندي هو لکي ٿو ته: "1920ع ۾ روس جو سير منهنجي زندگي ۾ هڪ اهم موڙ ثابت ٿيو هو. جيترو وقت مان اتي رهيس مون کي آهسته آهسته وڌندڙ خوف، ڊپ ۽ هيبت محسوس ٿيڻ لڳي. جنهن ذري گهٽ ناقابل برداشت ظلم جي شڪل اختيار ڪئي هئي. پورو روس جو ملڪ مون کي هڪ وڏو جيل خانو ڏسڻ ۾ آيو جنهن ۾ جيلر حضرات ظالم تعصبي هئا. جڏهن مون ڏٺو ته منهنجا دوست به اهڙن ماڻهن کي آزادي ڏياريندڙ ۽ هن جي برپا ڪيل حڪومت کي بهشت وانگر ڏسڻ لڳا هئا ته مون کي پريشاني جي حالت ۾ حيرت وٺي ويندي هئي ته آيا منهنجا دوست چريا آهن يا مان."
(صفحه 14،13 لنڊن 1957ع ايڊيشن)

ملڪيتن جي نظام جي خاتمي بعد پورو ملڪ جيل خاني ۽ بندي خاني ۾ تبديل ٿئي ٿو. اهوئي سبب آهي ته اسان جي دين اسلام ۾ ملڪيتن کي جائز حدن اندر قائم ڪيو ويو آهي.

پڙهندڙ حضرات جيڪڏهن اسلام جي تصور ملڪيت بابت وڌيڪ ڄاڻڻ گهرن ٿا ته ڪين مسلم يونيورسٽي علي ڳڙهه جي پروفيسر ڊاڪٽر نجات الله صديقي صاحب جو مٿين موضوع تي لکيل ڪتاب مطالعو ڪرڻ گهرجي. يورپ جي لادين ۽ لبرل مفڪرن به پرائيويٽ ملڪيتن جي اداره کي قائم رکڻ جو مؤثر دفاع ڪيو آهي. جان لاڪ (پيدائش 1632ع وفات

1704ع) يورپ جو هڪ وڏو فلسفي ۽ ممتاز سياسي مفڪر ٿي گذريو آهي. هو ڪارل مارڪس جي برخلاف ماڻهن جي ملڪيتن جي تحفظ جو وڏو حامي هو. هن جي خيال ۾ اهڙيون تدبيرون اختيار ڪبيون ته انساني تهذيب سنوارجي ويندي ۽ اها جٽادار ۽ دائمي ثابت ٿيندي. لاڪ جي نظر ۾ "اقتدار اعليٰ کي ماڻهن جي ملڪيت کي ختم ڪرڻ ۽ هٿ ڪرڻ جي اجازت سندن مرضي جي بغير ڏيڻي نٿي سگهجي. پروفيسر برٽرانڊرسل پنهنجي هڪ مشهور ڪتاب "مغربي فلسفه جي تاريخ" (History ef Western Philosophy) ۾ جان لاڪ (Locke) جي خيالات ۽ نظريات بابت وڏو مدلل بحث ڪيل آهي. ملڪيتن بابت جان لاڪ جي ٿيئري بابت رسل پنهنجي ڪتاب ۾ لکي ٿو ته:

The supreme power can not take from any man any part of
his property with out his own consent.
P.609, Lond on: 1975 Edition.

ڇا اهي سڀ ماڻهو جان لاڪ سميت اڻ پڙهيل هئا ۽ محض عاشق مزاج، حسن پرست مارڪس ئي وڏو عالم ۽ دور انديش هو؟ مون پنهنجي هڪ عليحده مضمون ۾ انسائيڪلوپيڊيا برٽانيڪا ۽ خود روس مان ڇپيل ڪتابن جي حوالي سان لکيو آهي ته مارڪس پنهنجي فيملي نوڪرياڻي هيلن ڊيمٿ (Demuth) جي مٿان عاشق هو. جنهن مان ڪيس فريڊرڪ نالي هڪ حرامي پٽ به ڄائو هو. مون روسي ڪتابن مان ڊيمٿ جو فوٽو ڪوري رهبر ڊائجسٽ ۾ شايع ڪرايو هو. مون ان ۾ اهو به وڌيڪ لکيو هو ته مارڪس پنهنجي گهرواري "جيني وان ويسٽ فالين (Jenny on West Phalen) سان عشقيه شادي ڪئي هئي. مائي صاحبه جو پيءُ مارڪس جي والد هينرڪ مارڪس جو گهرو دوست هو. هتي قارئين جي دلچسپي لاءِ مارڪس ڏانهن سندس محبوبه ويسٽ فالين جي هڪ لکيل خط جو حوالو

عرض رکان ٿو. جنھن مان حسن پرست ۽ عياش مارڪس جي شخصيت بابت روشني پوي ٿي. ھي خط ھڪ ڪتاب نالي:

Karl Marc, Fre derrick
Engeles: Collected Works
Volume: I, Marc, 1835-1843.

مان پيش ڪجي ٿو جو 1975ع ۾ پروگريس پبلشرن وارن جي طرفان ماسڪو مان شايع ٿيو آھي. ڪارل مارڪس جي مغربي سوانح نگارن جھڙوڪ اسا برلن (Berlin) اي. ايچ. ڪار (Carr) يا اوٽو روھيلي (Rohele) سندس شخصيت بابت نھايت ئي دلچسپ ۽ عبرت انگيز ڳالھيون نقل ڪيون آھن، جي حقائق تي مبني ۽ ناقابل ترديد آھن. پر مون مذڪوره ڪتابن کي نظر انداز ڪري فقط ھن موضوع بابت روس مان شايع شده مٿين ڪتابن تي انحصار ڪيو آھي. ھي خط مارڪس جي محبوبہ ڪيس تاريخ ڏھين آگسٽ 1841ع ۾ شھر ٽرائر (Trier) مان ان وقت لکيو ھو، جنھن وقت ھوءَ ڪنواري ھئي. مارڪس سان مائي صاحبہ جي شادي 1842ع ۾ يعني بعد ۾ ٿي ھئي. خط جو ھڪ اقتباس ملاحظہ ٿئي:

”منھنجا ننڍڙا جھنگلي سوئر“،

مان ڪيترو نہ خوش آھيان جو اوھان بہ خوش خرم آھيو تہ منھنجي خط توکي فرحت ڏني، تہ اوھان مون لاءِ مشتاق ۽ بي تاب آھيو. تہ اوھين ڪاغذي پٽين جي ڪوٺين ۾ رھو ٿا، ۽ ڪولون شھر ۾ اوھان (فرانس جو) بھترين شراب پيتو آھي ۽ اتي ھيگل ڪلبون آھن، تہ اوھين خواب پيا لھو ۽ مختصر طور تي تون منھنجو آھين، ۽ منھنجي دل جو ميٺاج ۽ منھنجو پيارو جھنگلي سوئر.“

Jenoy von west phalen to Karl marx In bonn.

(Thier August 1814)

My little wild boar.

How glad I am tha you are happy, that my letter made you cheerful, and that you are longing for me, and that you are living in wall papered rooms and that you drank champagne,in Cologne, and that there are Hagel clubs there, and that you are dreaming, and that, in short you are mine, my own sweet heart, my dear wild boar.

(P. 707 Progress publishers, Moscow 1975 Edition.

ھڪ حسين، مہ جبين ڪنواري ڇوڪري جي خط مان ھڪ ٽڪرو مٿي نقل ڪيو ويو. جو ھن مارڪس ڏانھن ساڻس شادي ڪرڻ کان ھڪ سال اڳ لکيو ھو. جيني،مارڪس کي ”ننڍڙو پيارو جھنگلي سوئر“ جي لقب سان ياد ڪري ٿي ۽ اسان جي مذھب ۾ سوئر نجس ۽ حرام آھي. جيني اسان کي وڏيڪ ٻڌائي ٿي تہ مارڪس فرانس جو بھترين شراب شئمپن جو پياڪ ھو ۽ اسان جي دين ۾ شراب پيئڻ جي سخت ممانعت ٿيل آھي. ثابت ٿيو تہ مارڪس سوئر، شرابي، عاشق مزاج ۽ حسن پرست ھو. نہ فقط ايترو پر ھو دھريو ۽ الله جل شانه جي ھستي جو بہ منڪر ھو. ماسڪو مان انگريزي ٻولي ۾ ڪارل مارڪس جي سوانح حيات شايع ٿي آھي. ھن ڪتاب ۾ لکيل آھي تہ مارڪس جو چوڻ ھو تہ ”جنھن کي دنيا عقل جي بغير ڏسڻ ۾ اچي ٿي ۽ جو پاڻ بي عقل آھي. ان لاءِ خدا موجود آھي.“

Marx pointed out that for whom the world appears without reason, hence in without reason himself, for him God exists. (Karl Marx) P-31, Moscow, 1973 Edition.

اھوئي سبب آھي تہ مارڪس پنھنجي ڪميونسٽ پڌرنامي ۾ مذھبن ۽ اخلاقيات جي خلاف جنگ جو اعلان ھيٺين الفاظ ۾ ڪري ٿو. لکي ٿو تہ :

”چيو ويندو آھي تہ بلاشبہ تاريخي نشو و نما جي عرصي ۾ مذھبي، اخلاقي، فلسفيانہ، سياسي ۽ قانوني خيالن ۾ ترميم ٿيندي رھي آھي. پر مذھب،

اخلاق، فلسفہ، سياسي علم ۽ قانون اهڙين تبديلين جي باوجود، هميشہ قائم رهيا. پوءِ ان کان سواءِ ڪجهہ دائمي صداقتون بہ آهن. جهڙوڪ آزادي انصاف وغيره ۽ هي سماج جي سڀني منزلن ۾ مشترڪ (گڏيل) آهن. ليڪن ڪميونزم سڀني دائمي صداقتن جو منڪر آهي. هو مذهب ۽ اخلاق کي سموري جو سمورو متائي ڇڏي ٿي، ان لاءِ نہ تہ انهن کي ڪنهن نئين بنياد تي مرتب ڪري ٿو. بلڪہ ان لاءِ تہ ڪميونزم تمام گذريل تاريخي تجربن خلاف قدم کڻي رهيو آهي." (صفحہ 73-1967ع ايڊيشن. ماسڪو)

مارڪس کليل ۽ واضح الفاظ ۾ اعلان ڪري ٿو تہ هو مذهب ۽ اخلاق کي سموري جو سمورو متائڻ چاهي ٿو. ڇا ان کان پوءِ بہ توحيد تي يقين ڪندڙ مسلمان مارڪس جي طرفان پيش ڪيل ڪميونزم جي نظام کي قبول ڪري سگهندا؟ هرگز نہ اهوئي سبب آهي تہ افغانستان تي قبضي جمائڻ کان بعد، ڪميونسٽن مارڪس جي اصولن تي عمل ڪري مذهب اسلام کي متائڻ جي شروعات ڪئي. هنن مسجدون بلڊوزرن سان ڊهرايون. قرآن مجيد جي بي حرمتي ڪئي. ڪاليجن ۽ يونيورسٽين ۾ مارڪس ۽ لينن جي تعليم رائج ڪئي. اهڙي طرح هڪ منظم سازش جي ماتحت ڪميونسٽن هڪ مسلمان ملڪ کي ملحد بنائڻ جي ڪوشش ڪئي. ان جي خلاف شديد رد عمل جو اظهار ڪندي پختونن دين اسلام جي بچاءَ خاطر روسي ڪميونسٽن جي خلا ف جهاد جو اعلان ڪيو ۽ گذريل ڏهن سالن کان وٺي سر ۽ ڌڙ جي بازي لڳائي رهيا آهن.

ڪميونسٽ نظام ۾ اخلاقيات

مون مٿي پڌرنامي مان هڪ حوالو عرض رکيو آهي، جنهن مان پتو پوي ٿو تہ مارڪس اسان جي معاشري ۾ صدين کان وٺي مروج اخلاقي اقدار کي متائي ان جي پاڙ پٽڻ ٿو چاهي. اخلاق ڪنهن بہ فرد يا قوم جي شناخت جو

بهترين ذريعو ۽ بئرو ميٽر آهي. اخلاق عربي ٻولي ۾ جمع آهي "خُلق" جو ۽ خلق لفظ جي معنيٰ عربي جي مشهور لغت "المنجد" ۾ ڄاڻايل آهي.

"طبعي خصلت، طبيعت، مروت عادت." (صفحہ 294 شايع شده دارالاشاعت ڪراچي) "اخلاق" جو لفظ فارسي زبان ۾ هو بهو عربي زبان جي معنيٰ ۾ استعمال ٿيندو آهي. مشهور مغربي لغت نويس ڊاڪٽر اسٽينگاس (Steingass) پنهنجي فارسي انگريزي ڊڪشنري ۾ لفظ "اخلاق" جي انگريزي ٻولي ۾ معنيٰ لکي آهي.

(PL of Khulq. Natures dis position, Habits Manners, virtues, good qualities, Morals, Ethics. (P-26, sangmail publications 1977Ed: Lahore.

اخلاقيات کي انگريزي ۾ ايٿڪس (Ethics) بہ چوندا آهن. هن موضوع تي سڀ کان اڳ يوناني حڪيم ۽ فلسفي ارسطو قلم کنيو هو. انگريزي زبان ۾ پروفيسر "جان- ايس- مئڪنزي (John- S Mackenzie) جو ڪتاب "اخلاقيات جو دستورالعمل (Manual of ethics) آهي.

(Ethics) جي وصف ڇا آهي؟ ان جو جواب ڏيندي پروفيسر موصوف پنهنجي مٿين تصنيف ۾ لکي ٿو تہ "پوءِ اسين چئي سگهون ٿا تہ ايٿڪس ماڻهن جي عادتن رسم رواج يا ٻين لفظن ۾ سندن اخلاق بابت بحث ڪري ٿي ۽ انهن اصولن تي دلالت ڪري ٿي، تنهن تي انسان عادت جي ڪري عمل ڪن ٿا. ايٿڪس ۾ ان ڳالهہ تي بہ ويچار ٿئي ٿو تہ اها ڪهڙي شيءِ آهي، جنهن مان اهڙن اصولن ۽ عادتن جا حق ناحق نيڪي ۽ بدي وجود وٺن ٿا."

Ethics then, we may say, discusses men's habits and customs, or in other words their characters, the principles on which they habitually act, and consideres what it is

that constitutes rightness and wrongfulness of those principles the good or evil of those habits. (P. 1, 1954 Edition, London) اسان مسلمانن جو اخلاقي دستورالعمل قرآن مجيد ۽ سنت نبوي آهي. ام المؤمنين بيبي عائشه صديقه ﵂ جن جي خُلق بابت فرمايو ته "كان خلقه القرآن" هن جو خلق (جمع اخلاق) قرآن هو. مطلب ته اسان جي عادتن، رسم رواجن، نيڪي ۽ بدي جي اصولن بابت قرآن ۽ سنت ۾ رهنمائي ملي ٿي. هي مثال طور مسلم اخلاق آهي ته سوئر جو گوشت نه واپرائجي، شراب نه پيئجي، ۽ زنا جي ويجهو به نه وڃجي، ڇوته قرآن حڪيم ۾ انهن بابت منع ٿيل آهي.

پر مارڪس انهن تمام اخلاقي اصولن کي مٽائي فنا ڪرڻ ٿو چاهي. هاڻي سوال ٿو پيدا ٿئي ته ڪميونسٽ مفڪرن آڏو به اخلاقيات جو ڪو نظريو آهي يا نه، ان جو جواب اسان کي اينگلس ۽ لينن جي ڪتابن ۾ ملي ٿو. ان کي پڙهي پاڻ فيصلو ڪيو ته ڪميونسٽ حضرات وٽ اخلاقي اصولن جي ڪهڙي تعبير پيش ڪئي وڃي ٿي.

ڪميونسٽ اخلاقيات ۽ اينگلس

ياد رهي ته اينگلس ڪميونسٽ پڏرنامي جو هڪ مصنف آهي. هو پنهنجي هڪ ٻئي ڪتاب "ائنٽي دهرنگ" (Anti Duhring) ۾ اخلاقيات بابت بحث ڪري ٿو. هن جي نگاهه ۾ انفرادي يا قومي اخلاق جي ڪابه وقعت ڪانه آهي. پر اصل ۾ طبقاتي اخلاق تي مبني آهي.

اينگلس جي مٿين ڪتاب کي ڪميونسٽ حضرات وڏي اهميت ڏيندا آهن. 1962ع ۾ هن ڪتاب جي ايڊيشن ماسڪو مان شايع ٿي. اخلاقيات جي موضوع تي اينگلس پنهنجي ڪتاب ۾ لکي ٿو ته "جڏهن اسين ڏسون ٿا ته نئين سوسائٽي جي ٽن طبقن يعني جاگيردارانه، امير شاهي، بورجوا ۽ مزدورن مان هر هڪ کي پنهنجي طرز جي اخلاقيات آهي

ته ان مان فقط اسين هي نتيجو ڪڍي سگهون ٿا ته شعوري يا غير شعوري طور تي آخري طرح ماڻهن جا اخلاقي خيالات اهڙن عملي تعلقات مان ڦٽن ٿا، جن تي سندن طبقاتي حيثيت جو بنياد آهي. يعني اقتصادي تعلقات مان جن تي انهن جي پيداوار ۽ تبادلي جو نظام مبني آهي. (صه 130، 131، ماسڪو 1962 ايڊيشن)

هي طبقاتي اخلاق جو تصور اسان جي اخلاقي تصورات جي بالڪل ابتڙ ۽ ضد آهي. صاف ظاهر آهي ته ڪميونزم ۾ انفرادي اخلاق ۽ سيرت جو نظريه منڍ کان وٺي موجود ئي نه آهي. قارئين کي خبر آهي ته ڪميونسٽ پڏرنامي جي اصولن کي روس ۾ انقلاب جي ذريعي لينن (Lenin) نافذ ڪيو هو. اچو ڏسون ته اخلاقيات جي متن بابت لينن جو چوڻ ڇا آهي؟ روس مان لينن جا "منتخب تصانيف" (Selected Works) ٽن جلدن ۾ انگريزي ۾ شايع ٿيا آهن. آخري جلد ۾ لينن جي هڪ تقرير ڏنل آهي جا هن 2 آڪٽوبر 1920 تي نوجوان ڪميونسٽ ليگ جي آڏو ڪئي هئي. اخلاقيات جي موضوع تي ڳالهائيندي لينن جو ارشاد آهي ته "اسان ڪهڙي معنيٰ ۾ اخلاقيات کي رد ٿا ڪريون؟ ان معنيٰ ۾ جنهن نموني بورجوا طبقي ان جو نالو رکيو آهي. هن اخلاقي اصولن جو بنياد خدائي حڪمن تي رکيو آهي. البته هن نڪتي تي اسين چئون ٿا ته اسان خدا ۾ يقين ڪونه ٿا رکون ۽ اسين چڱي طرح ڄاڻون ٿا ته پادرين، زميندارن ۽ بورجوا طبقي خدا جو نالو پنهنجي مفادات ۽ استحصال جي وڌائڻ لاءِ استعمال ڪيو آهي." (سليڪٽڊ ورڪس، جلد ٽيون، صفحه 467، 468، 1967 ايڊيشن ماسڪو).

لينن اڳتي هلي چوي ٿو ته "اسين چئون ٿا ته اسان جي اخلاق جو ڍانچو سموري جو سمورو مزورن جي طبقاتي جدوجهد جي هيٺ آهي. اسان جو اخلاق مزورن جي طبقاتي جدوجهد جي مفاد مان جنم وٺي ٿو." (صفحه 468)

مٿي ڄڻ ڪميونسٽ مفڪرين جي ڪتابن مان اخلاقي اصولن بابت حوالہ نقل ڪيا ويا آهن. ان مان صاف ظاهر آهي تہ ڪميونزم ۾ انفرادي اخلاق جو ڪوبہ تصور موجود نہ آهي. اسان ڪي اخلاقي اصول الله تعاليٰ ۽ هن جي نبي سڳوري ﷺ جي طرفان ڏنا ويا آهن. جنهن ڪي لينن رد ڪري ٿو. حضور ڪريم ﷺ جن چاٽايو آهي. جيئن سندن ارشاد مبارڪ آهي تہ "بعثت لاتمم مڪارم الاخلاق" ڪميونسٽن وٽ انفرادي اخلاق جي ڪابہ اهميت ۽ حيثيت ڪانہ آهي، اهوئي سبب آهي جو سندن ذاتي اخلاق ڪريل ۽ اڻ وڻندڙ آهي. مارڪس جي متعلق مٿي عرض ڪيو ويو تہ هڪ گهريلو نوڪرياڻي هيلن ڊيمٿ هن جي سريت هوندي هئي، جنهن جي پيٽ سان فريڊرڪ نالي هڪ حرامي پٽ ڄائو هو. مارڪس جي عشقيہ شادي جيني سان ٿي هئي، ماسڪو مان سرڪاري طرح ڪارل مارڪس جي حياتي بابت هڪ ڪتاب انگريزي ۾ شايع ٿيو. ان ۾ هڪڙي هنڌ ڪارل مارڪس ۽ جيني (Jenny)جي باهمي تعلقات بابت مصنف لکي ٿو تہ "ڪارل جيني کي پوڄيندو هو ۽ جيئن عاشقن جو شيوو هوندو آهي، مارڪس پنهنجي (عشقيہ) جذبات جو اظهار شعر ۾ ڪيو هو."

Karl worshipped Jenny and, as lovers are wont to do, strove to express his feelings in verse (Karl Marx- P-24 1973 Ed: Moscow).

لينن جي عشقيہ زندگي

لينن جيتوڻيڪ روس جو هڪ وڏو انقلابي رهنما ٿي گذريو آهي، جنهن 1924ع ۾ وفات ڪئي هئي. پر هو ذاتي زندگي ۾ مارڪس وانگر ئي بداخلاق، حسن پرست ۽ عاشق مزاج هو. جيئن مارڪس جيني سان عشقيہ شادي ڪئي هئي.تيئن لينن بہ ڪرپسڪايا (Karapskaya) سان شادي ڪئي هئي، ان کان علاوه لينن پنهنجي عياشي لاءِ هڪ سريت بہ رکي هئي.

مسٽر رابرٽ يعني (Payne) . لينن جي سوانح حيات بابت هڪ نهايت ئي جامع، عالمانہ ۽ محققانہ ڪتاب بعوان "لينن جي حياتي ۽ موت" (The life and death of Lenin) سال 1964ع ۾ لکيو هو. هن ڪتاب جي وڏي تعريف دنيا جي عالمن ۽ دانشورن ڪئي آهي. مثال طور مشهور فلاسفر پروفيسر برٽراندبرسل (Ressuel) لکي ٿو تہ "لينن بابت مسٽر پيني جو ڪتاب اثرائتو ۽ دلچسپ آهي. هي ڪتاب تعريف جوڳو آهي ۽ اميد تہ ڪافي ماڻهو ان کي پڙهندا ۽ حظ حاصل ڪندا.

Mr. Panye's book on Lenin is an impressive work and as interesting as it is impressive. It is an admirable book and will, I hope find a large public.مسٽر رابرٽ

پيني پنهنجي مٿين ڪتاب ۾ هڪ عورت سان لينن جي عشق جو نهايت ئي دلچسپ عبرت انگيز احوال نقل ڪيو آهي. ان کي پڙهي انقلابي لينن جي ذاتي ڪردار تي روشني پوي ٿي. پيني لکي ٿو تہ "1910ع جي بهار جي موسم ۾ پئرس جي رهندڙ روسي ماڻهن کي هي ڏسي تعجب ٿيو تہ لينن جهڙي بااخلاق شخص کي هڪ اهڙي عورت جي صحبت ۾ ڏٺو ويو آهي جا هن جي زال نہ آهي. مائي صاحبہ جو نالو اليزبيٿ آرمانڊ (Armand) هو. (صفحہ 237) هو وڌيڪ اسان کي ٻڌائي ٿو تہ هوءَ پاڻ کي انيسا (Inessa) جي نالي سان ڪوٺائيندي هئي ۽ لينن جي گهرواري ڪرپسڪايا (Karapskaya) کي انيسا سان پنهنجي (239) پيني جي الفاظ ۾ "ڪرپسڪايا لينن جي شادي شده زال رهي ۽ انيسا هن جي عارضي سريت هئي.

Krupskaya remained his wedded wife, Inesa his occasional mistres. (p. 239)

هينئر مان ڪميونسٽ اديبن کان هڪ سوال پڇڻ جي جسارت ڪريان ٿو تہ. هو پنهنجن افسانن ۽ ناولن ۾ سنڌ جي ميرن، پيرن، وڏيرن تي

اڻ سڌي طرح تنقيد ڪندي لکندا آهن ته هو سريتون رکن ٿا ۽ نوجوان ڇوڪرين سان شادي ڪن ٿا. بيشڪ سريت رکڻ اسان جي دين ۾ حرام آهي. پر ان لاءِ اوهان کي نڪته چيني ڪرڻ جو ڪو حق ڪونه ٿو پهچي. مهرباني ڪري پنهنجن ڪميونسٽ ليڊرن تي نظر ڪيو جن سريتون رکيون هيون. جيئن اوهان مٿي مارڪس ۽ لينن جي داستانن ۾ پڙهي آيا آهيو.

جيڪڏهن وڏيرا نوجوان ڇوڪرين سان شادي ڪن ٿا ته ان ساڳي گناهه جا مرتڪب ڪميونسٽ ليڊر پڻ آهن. پوءِ انهن جي خلاف اوهان جو قلم ڇو خاموش آهي؟ مثال طور اسٽالين (Stalin) روس جو مشهور ليڊر هو. جيڪو لڳاتار 29 (اڻٽيهه) سالن تائين ڪميونسٽ روس جو وزيراعظم ٿي رهيو آهي. اسٽالين جي لاڏلي ڌيءَ سويٽلانا (Svetlana) 1967ع ۾ روس مان ڳجهي طرح نڪري وڃي آمريڪا ۾ پناهه ورتي هئي. سويٽلانا پنهنجي ڪتاب ”هڪ دوست ڏانهن ويهه خط“ (20 letters to a friend) ۾ لکي ٿي ته ”اسان جي ڪٽنب ۾ هڪ مشهور قصو مروج هو ته جواني ۾ منهنجي پيءُ (اسٽالين) منهنجي ماءُ کي هڪ دفعي ٻڏي وڃڻ کان بچايو هو. هي واقعو باڪو شهر ۾ ان وقت پيش آيو، جڏهن منهنجي ماءُ ٻن سالن جي عمر جي هئي. هوءَ ڪناري تي ڪيڏي پئي ته پاڻي ۾ ڪري پئي هئي. چيو وڃي ٿو ته منهنجو پيءُ سندس پويان پيو ۽ هن کي هٿ ڪري ٻڏڻ کان بچائي وڌائين. ڪيترن ئي سالن کان پوءِ منهنجي ماءُ وري منهنجي والد سان ملاقات ڪئي هئي. ان وقت هوءَ سورهن سالن جي اسڪولي ڇوڪري هئي ۽ منهنجو پيءُ اسان جي فيملي جو پراڻو دوست اٺٽيهه سالن جو جهونو انقلابي هو جو تازو سائيبيريا ۾ جلاوطني جا ڏينهن ڪاٽي واپس آيو هو.“
(ص- 48، 49، پينگوئين بوڪس لنڊن، 1968ع ايڊيشن)

مٿيون حوالو پڙهي اندازو لڳايو ته اسٽالين ۽ سندس زال جي عمرين جي وچ ۾ ڪيڏو نه تفاوت هو. سوتيلانا وڌيڪ ٻڌائي ٿي ته سندس والده

ناديا (Nadeha) نهايت حسين مهه جبين ۽ پريزادي هئي. ۽ مٿين ملاقات کان پوءِ ٻن سالن اندر ٻنهي جي شادي ٿي وئي. ان وقت اسٽالين جي عمر چاليهه سال هئي ۽ منهنجي ماءُ ارڙهن سالن جي هئي.

هاڻي ڪميونسٽ حضرات پاڻ فيصلو ڪن ته وڏيرن وانگر سندن ليڊرن جا به اهي ساڳيا پرڪار آهن يانه؟ مون هنن جي لکيل افسانن ۾ پڙهيو ته سنڌ جا وڏا ماڻهو پنهنجن عورتن کي مضبوط ڪوٺن ۾ بند ڪري وڏو ظلم ڪن ٿا. اسان جو دين هر قسم جي ظلم جي مذمت ڪري ٿو پر ڪميونسٽوءِ اوهان سچ کي تري جي هيٺان ڪيترو لڪائيندؤ. سنڌ جي وڏن ماڻهن کان اڳ ۾ پنهنجن ڪامريڊن جي خبر وٺو. اسٽالين جي زال ناديا هڪ نهايت ئي پڙهيل ڳڙهيل ۽ مهذب ڇوڪري هئي. سويٽلانا لکي ٿي ته: ”1932ع ۾روسي انقلاب جي پندرهين سالگرهه جي موقعي تي منهنجي والد ۽ منهنجي ماءُ جي وچ ۾ هڪ ضيافت ۾ تلخ ڪلامي ٿي. منهنجي ماءُ کي ايترو ته صدمو رسيو جو هوءَ پوري محفل مان اٿي وئي. رات جو سمهڻ وقت هوءَ پنهنجي ڪمري ۾ هلي وئي ۽ پاڻ کي پستول سان ماري پنهنجو انت آندائين. هي پستول سندس ڀاءُ پاويل جرمني جي شهر برلن مان آندو هو. تڪاء تي نوڪر چاڪر جاڳيا، چا ڏسن ته پستول هن جي هٿ ۾ آهي، پر ناديا اسان کان هميشه لاءِ موڪلائي وئي.“

Nadya is no longer with us.

ڇا ان کان وڌيڪ عورتن تي ٻيو ڪو ظلم ٿي سگهي ٿو. عورتن جي معاملي ۾ سنڌ جي وڏيرن کان ڪميونسٽ وڌيڪ ظالم آهن. جنهن لاءِ مٿيون مثال ڪافي آهي. اولاد سڀ ڪنهن کي پيارو هوندو آهي. فقط نانگ ئي پنهنجي ٻچن کي کائيندو آهن. پر رومي آمر اسٽالن کي پنهنجي پٽ يا ڪوف (Yakov) جي خودڪشي واري ڪوشش تي به رحم ڪونه آيو.

هن واقعي بابت اسٽالين جي ڌيءَ سويٽلانا پنهنجي ڪتاب ۾ لکي ٿي ته: ”منهنجي ماءُ کي سخت صدمو رسيو جڏهن 1928ع يا 1929ع ۾

منهنجي پاءُ يا ڪوف اسان جي پيءُ جي روش خلاف نا اميد ٿي خودڪشي جي ڪوشش ڪئي هئي. يا ڪوف اسان جي ڪريملن ۾ بورچي خاني اندر داخل ٿيو ۽ پاڻ کي شوٽ ڪيائين. پر خوش قسمتي سان هو گولي پار ٿيڻ جي باوجود فقط ڦٽجي پيو هو. منهنجي پيءُ پنهنجي پٽ جي خودڪشي واري خبر ٻڌي ان تي طنز ڪندي چيو ته ”اڙي هو پاڻ کي سڌو به چٽي نه سگهيو“ پر منهنجي ماءُ هن واقعي تي بدحواس ۽ هيبت زده ٿي وئي. منهنجي پاءُ جي شوٽ ڪرڻ واري معاملي امان جي دل تي گهرو اثر ڇڏيو ۽ بعد ۾ سندس خودڪشي وارو واقعو منهنجي پاءُ جي طرفان خودڪشي واري قصه جو پڙاڏو ٿي سگهي ٿو.“ (ص_93)

اندازو لڳايو پنهنجي پٽ بابت استالين جو رويو ڪيڏو نه ظالمانه هو. اجا به دعويٰ ٿا ڪن ته اسان ڪميونسٽ انسانيت جا علمبدار آهيون. جيڪڏهن اوهان جي انسانيت جو اهو تصور آهي ته اسين ان تي لعنت ٿا ڪيون.

ڪميونسٽ پڌرنامو ۽ عيسائي سوشلزم

مارڪس ۽ اينگلس پنهنجي هن جڳ مشهور تصنيف ۾ عيسائي سوشلزم بابت بحث ڪندي لکن ٿا ته ”عيسائي سوشلزم ۽ جاگيرداري سوشلزم جو هڪ ٻئي سان اهڙو تعلق آهي، جهڙو پادري ۽ زميندار ۾. عيسائين جي رهبانيت کي سوشلزم جو جامو پهرائڻ کان زياده ٻيو ڪو ڪم سولو نه آهي. ڇا عيسائيت به ذاتي ملڪيت، شادي ۽ رياست جي خلاف فتويٰ نه ڏني هئي. ڇا هن به ان جي جاءِ تي چڱا ڪم ۽ فقر، ڇڙو رهڻ ۽ نفس ڪشي، رهباني زندگي ۽ ڪليسا جي تلقين نه ڪئي هئي؟ عيسائي سوشلزم اهو مقدس پاڻي آهي، جنهن جي ڇنڊڻ سان پادري اميرن جي دلين جي گرمائش کي آرام پهچائي ٿو.“

As the parson has ever gone hand in hand with the land lord, so has Clerical Socialism with feudal socialism. Nothing is easier than to give chyrstian asceticism a socialist Tinge Has not Christianity declaimed against private property, against marriage, against the state. Has it not preached in the place of these, charity and poverty, celibacy and mortification of the flesh, monastic life and mother church? Christian Socialism is but the holy water with which the priest consecrates the heart burnings of the aristocrat. (P.79, 80)

ياد رهي ته اٺويهين صدي جي شروعات ۾ جڏهن سوشلزم جي نظريه کي مقبول بنائڻ لاءِ وسيع لٽريچر شايع ٿي مارڪيٽ ۾ پهچي ويو ته پادري حضرات مرعوب ۽ بدحواس ٿي ويا، هنن هڪدم چوڻ شروع ڪيو ته سوشلزم ۽ عيسائيت جي وچ ۾ ڪو جوهري فرق موجود نه آهي ۽ اهڙي طرح سان هنن ڪرسچن سوشلزم جو اصطلاح گهڙيو هو. مثال طور اٺويهين صدي جي مشهور جرمن پادري ٽاٽ (Tott) صاحب ”سوشلزم جا بنيادي اصول.“ (Basic principles of Socialism) نالي هڪ مشهور ڪتاب لکيو هو. جنهن ۾ هن ڄاڻايو ته مقدس انجيل مارڪس جي ڪتاب ”داس ڪئپيٽال جي خلاف نه آهي.“ پر مارڪس مٿي عيسائي براند سوشلزم کي رد ڪندي ان کي جاگيردارانه سوشلزم سان مشابهت ڏي ٿو. ۽ چوي ٿو ته پادري حضرات هميشه امير طبقي جا ايجنٽ رهيا آهن.

چون ٿا ته تاريخ پنهنجو پاڻ کي دهرائيندي آهي. سو ساڳي طرح جڏهن ويهين صدي جي شروعات ۾ هندستان ۾ سوشلزم جو پرچار ٿيڻ لڳو ته هتان جي ڪن نادان مولوي حضرات به اسلامي سوشلزم جو نعرو هنيو هو.

مثال طور مولوي برڪت الله ۽ مولانا حسرت موهاني وغيره. مولانا حسرت پنهنجي هڪ شعر ۾ فرمائي ٿو تہ:

"درویشی اور انقلاب ہے مسلک میرا
صوفی مومن ہوں اشتراکی مسلم"

سوشلزم کي اسلام سان مشرف ڪرڻ ۾ سڀني مولوين کان مولانا عبيدالله سنڌي مرحوم گوءِ کٽي ويو هو، 1922ع ۾ روس هليو ويو هو ۽ اتان جي مشاهدي هن جي ذهن ۾ نمايان تبديلي آندي. واپس اچڻ شرط هن هندستان ۾ ”انقلاب، انقلاب“ جا نعرا هنيا ۽ ان نموني روس جي لاديني نظام جي تعريف هڪ شرعي مولوي صاحب جي واتان ٻڌي ڪيترن کي اچرج وٺي ويو.

(واضح هجي تہ هتي بگتي صاحب مولانا سنڌي جي سوشلزم بابت خيالن جو تفصيل سان جائزو ورتو آگهي، پر ڪن پاليسي سببن جي ڪري اهو حصو اسين حذف ڪريون ٿا.) (ادارو)

مرحوم پروفيسر محمد سرور صاحب مولانا عبيدالله سنڌي جو هڪ پيارو شاگرد ۽ هن جي فڪر جو وڏو مبلغ هو. سرور صاحب مولانا سنڌي جي اردوءَ ۾ سوانح حيات کان علاوه ٻيا بہ ڪيترائي ڪتاب لکيا آهن، هو پنهنجي هڪ ڪتاب ”افادات و ملفوظات، حضرت مولانا عبيدالله سنڌي رحہ“ ۾ سوشلزم ۽ ڪميونزم بابت مولانا عبيدالله جا رمارڪ هن طرح نقل ڪري ٿو تہ: "میرے نزدیک سوشلزم یا کمیونزم زندگی کی بنیادی ضرورتوں کا ایک ریاستی نظام ہے، انسانی زندگی میں یہ منزل ضروری ہے، جس طرح تعلیم اور تعلیمی تربیت کی اساس علم ہونا چاہیئے، اس طرح آج انسانی اجتماعیت سوشلزم کے بغیر منظم نہیں ہوسکتی۔ جو شخص سوشلزم کا انکار کرتا ہے، وہ میرے فکر سے استفادہ نہیں کرسکتا۔ میں تو یہ کہوں گا کہ سوشلزم کا انکار کرنے والا مجھ

سے نہیں۔" (ڏسو مذڪوره ڪتاب صفحہ 192، شايع شده سنڌ ساگر اڪيڊمي لاهور 1972 ايڊيشن)

مولانا مرحوم هن دنيا ۾ موجود نہ آهي. ورنہ هن جي خدمت ۾ شخصي طرح حاضر رهي، گذارش ڪجي ها تہ قبلا سائين! اوهان کي سوشلزم جي فلسفہ بابت ڄاڻ ناهي، مارڪس مٿي جو ڪجهہ عيسائي سوشلزم لاءِ لکيو آهي، ساڳي ڳالهہ هو اسلامي سوشلزم، جين سوشلزم يا هندو سوشلزم لاءِ بہ چوي ٿو.

ڪميونسٽ پڏرنامي جي اصولن جي حمايتي مولاناعبيدالله جو معاملو هينئر خدا جي سپرد ٿيل آهي. پر مارچ 1981ع ۾ اسلام آباد ۾ هجري ڪانفرنس ڪوٺائي وئي هئي. اتي منهنجي ملاقات هندستان جي مشهور عالم دين ۽ علي ڳڙهہ يونيورسٽي ۾ شعبہ دينيات جي سابق پروفيسر مولانا سعيد احمد اڪبر آبادي سان اسيمبلي هال ۾ ٿي هئي، مون هن موقعي کي غنيمت سمجهي، مولانا جي فڪر مان فيض حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، مولانا عبيدالله سنڌي جي خيالات ۽ نظريات تي مرحوم مولانا مسعود عالم ندوي جو ڪتاب منهنجو پڙهيل هو. هن ڪتاب جو پيش لفظ خود علامہ سيد سليمان ندوي جو تحرير ٿيل آهي.

پروفيسر سعيد احمد اڪبر آبادي مولانا سنڌي جي دفاع ۾ "مولانا عبیداللہ اور ان کے ناقد" نالي هڪ ڪتاب لکيو هو. مون سوشلزم بابت مولوي عبيدالله جي نظرين تي بحث جو آغاز ڪيو. سوشلزم جي باني ڪارل مارڪس جي ڪميونسٽ پڏرنامي جا ڪي حوالا عرض رکي، مون مولانا اڪبر آبادي جي خدمت ۾ گذارش ڪئي تہ ڇا ڪو ديندار شخص مارڪس جي اهڙن خيالات جي تائيد ڪري سگهي ٿو؟ تنهن تي پروفيسر سعيد احمد وراڻيو تہ ”اوهان صحيح ٿا فرمايو. هن سلسلي ۾ مولوي عبيدالله سنڌي کان غلطي ٿي وئي. خدا کيس بخشي.“ مولانا موصوف ديوبند ۾ تعليم

حاصل ڪئي هئي ۽ شيخ الحديث مولانا انور شاهہ ڪشميري جو شاگرد ۽ صدر ضياءُ الحق جو استاد هو."

تقريباً ساڳي وقت يورپ جي چوٽي جي دانشور، فلسفي ۽ لادين مفڪر پروفيسر برٽرانڊرسل (Russel) بہ روس جو سفر ڪيو هو. موٽڻ بعد هن روس ۾ سوشلسٽ نظام تي سخت تنقيد ڪئي هئي، جا اڄ بہ ڪتابي شڪل ۾ دستياب آهي.

روسي نظام کان رسل ايڏو تہ بيزار ۽ خائف هو جو هن پنهنجن ڪيترن ئي ڪتابن ۾ ڪميونزم کي انسان دشمن نظام ڪوٺيو. مثال طور رسل پنهنجي آتم ڪهاڻي ۾ روسي سفر جو ذڪر ڪندي پنهنجا تاثرات هيئين طرح پيش ڪري ٿو تہ "مون جيڪو وقت روس ۾ گذاريو اهڙو وقت لڳاتار وڏندڙ ۽ هڪ ڀوائتو خواب هو. جيڪو سچ سمجهيم، سو مون هڪ ڪتاب ذريعي پڌرو ڪيو آهي. پر مان روس جي قيام دوران پنهنجي مٿان ڇانيل انتهائي دهشت ۽ خوف جو اظهار اڄ ڪڏهن بہ ڪونہ ڪيو آهي. اتي اسان ظلم، غريبي، شڪ گمان ۽ تشدد جي هوا جو ساهہ کنيوسين."

For my part, the time I spent in Russia was one of continually night mare. I have said in print what, on refelection appeared to be truth but, I have not expressed, the sense of utter horror which over whelmed me while I was there. Cruelty, poverty, suspicion, persecution formed the very air we breathed. (Bertrand Russel Autobiography, P-333, Paper Backs London.)

مٿي پروفيسر برٽرانڊرسل جنهن پنهنجي ڪتاب جو حوالو ڏنو آهي، ان جو نالو:

(The Practice and theory of Bolshevism) آهي، جو پهريون دفعو 1920ع ۾ شايع ٿيو هو. يعني مولوي عبيدالله سنڌي جي روس

وڃڻ کان محض هڪ سال اڳ. هن ڪتاب ۾ ڪميونزم جي نظام بابت رسل جي پيشنگوئي ملاحظہ ڪيو. لکي ٿو تہ "جيڪڏهن بالشويڪ (ڪميونسٽ) اقتدار ۾ رهيا تہ ڪافي انديشو آهي تہ سندن ڪميونزم زايل ٿي ويندو ۽ اهي ڪافي حد تائين ٻئي ڪنهن ايشيائي ملڪ سان مشابهت ڪندا، مثال طور هندستان ۾ اسان جي پنهنجي حڪومت جي."

If the Bolsheviks remain in power it is much to be feared that their communism will fade, and that they will increasingly resemble any other Asiatic country, for example our own government in India (P. 32 London, 1954 Edition)

تاريخ شاهدي ڏئي ٿي تہ روسي ڪميونزم بابت اڄ کان ٽيهٺ سال اڳ رسل جي ڪيل پيشنگوئي سؤ في صدي درست ثابت ٿي. ڪميونسٽ اڃان تائين اقتدار ۾ آهن، سندن ڪميونزم جون ٽڪڙيون ٿي ويون. انهن جو مثال رسل جي الفاظ ۾ "هندستان ۾ انگريزن جي حڪومت جيان آهي." يعني سامراجي ملڪ جي. روس هڪ سامراجي ملڪ آهي، جنهن جو تازو مثال افغانستان تي هن جو قبضو هو.

قدرت خدا جي، هڪ منڪر خدا فلسفي برٽر انڊرسل روس گهمڻ بعد سوشلزم يا ڪميونزم جي نظام جو ڪٽر مخالف بڻجي ويو پر تقريباً ساڳي سال مولانا عبيدالله سنڌي جهڙو عالم دين روس جي دوري بعد ڪميونزم جهڙي ظالمانہ نظام جو مداح بڻجي ويو.

خيالي سوشلزم ۽ سائنسي سوشلزم:

ياد رهي تہ سوشلزم يا ڪميونزم جو نظريہ مارڪس (پيدائش 1817 وفات 1883) کان اڳ ٻين مفڪرن جهڙوڪ برطانيہ جي رابرٽ اووين (Owen)، فرانس جي فورئي (Fourier) پيدائش 1772ع وفات 1837)، ۽ سائمن (Simon) (پيدائش 1770ع وفات 1825) بہ پيش ڪيو هو. يورپ ۾ پهريون دفعو "سوشلزم" جو لفظ ڪڏهن استعمال ٿيڻ لڳو ان جي تاريخي

ارتقا ڪيئن ٿي؟ هن سوال جي جواب لاءِ پروفيسر سي- جي- ڊي- ايچ ڪول (Cole) جو ڪتاب ”سوشلسٽ فڪر جي تاريخ.“

(History of Socialist Thought)

۾ بهترين علمي سروي ڏنل آهي. هي ڪتاب ٽن جلدن ۾ 1953ع ۾ شايع ٿيو هو. پهريون دفعو سوشلزم جو لفظ 1827ع ۾ هڪ رسالي ڪو آپريٽو (Cooperative) ۾ رابرٽ اووين استعمال ڪيو هو. هن جو چوڻ هو ته ”اڄ ڪلهه اسان وٽ بحث مباحثه ٿين ٿا ته دولت انفرادي هجي يا اجتماعي، فائدو ڪهڙي طريقه ڪار ۾ آهي. هن سلسلي ۾ سوشلسٽ يا ڪميونسٽ حضرات به آهن، جن جو چوڻ آهي ته اها (دولت) سڀني جي عام هٿن ۾ هجي.“

جيڪڏهن سوشلزم جي جنم جو سال مقرر ڪجي ته اهو 1821ع ۽ 1822ع ڌاران ملندو. انهيءَ عرصي ۾ سوشلزم جي موضوع تي ٽي ڪتاب لکيا ويا هئا ۽ بعد ۾ انهن ڪتابن جي مصنفن کي سوشلزم جو باني ڪوٺجي ٿو. انهن ڪتابن مان پهريون ڪتاب:

(Report to the country of Lanark)

آهي جنهن ۾ چٽا پيٽي سسٽم تي سخت تنقيد ٿيل آهي ۽ ليبر نظريه قدر (Labour theory of value) جي ان ۾ وضاحت ۽ تشريح ملي ٿي، هن ئي نظريه مان بعد ۾ مارڪس ۽ فرانس جي مشهور سوشلسٽ مفڪر پروڌا (Prodhun) استفاده ڪيو هو.

(2) ٻيو ڪتاب ”فوري صاحب فرينچ ٻولي ۾ لکيو هو. جنهن جو نالو (Traite association) آهي. اووين وانگر فوري کي به سرمايه داران سسٽم جون برايون ڏسڻ ۾ آيون هيون. هن کي سوشلسٽ نو آباديون بڻايون هيون. هنن کي فلانسٽر (Phalansteres) ڪوٺجي ٿو. فوري پنهنجي هڪ خيالي ڳوناٽي آبادي لاءِ هڪ هزار ڇهه سؤ ماڻهن (مرد، عورتون ۽ ٻار) پنج هزار ايڪڙ زمين جو بندوبست ڪيو هو. پر هن جي هن ”فلانسٽر“ اسڪيم

مان ڪنهن به فائدو ڪونه ورتو. پر فوري جي وفات کان پوءِ آمريڪا، اسپين ۽ روس مان ڪي ٿورا سوشلسٽ سندس اسڪيم کي عملي جامو پهرائڻ لاءِ ميدان ۾ نڪري پيا.

(3) ٽيون ڪتاب به هڪ فرينچ سوشلسٽ سين سائمون لکيو هو. ان جو نالو آهي (Lesysteme Industrial) حقيقت ۾ سائمن، اووين ۽ فوري ٻنهي کان وڏي عمر جو هو ۽ انهن جي پيٽ ۾ ڪيس مزور طبقي سان ڪوبه رابطو ڪونه هوندو هو. سائمن لاءِ مؤرخين لکيو آهي ته هو پراڻي حڪومت جي امير طبقي سان تعلق رکندو هو. پر هڪ ذهين شخص جي حيثيت ۾ هن ڏٺو ته پراڻا حاڪم گهراڻا ختم ٿي چڪا آهن ۽ مستقبل جو هينئر دارومدار ڪارخانه دارن جي هٿ ۾ آهي. هن ڪارخانه دار ڪلاس آجر ۽ مستاجرن کي ڪوٺ ڏني ته اوهان منظم پيداوار جا سائنسي طريقا اختيار ڪيو. سائمن انهن طبقن جي درميان ڪوبه تضاد محسوس نه ڪيو. جڏهن هن ان ڳالهه تي زور ڏنو ته سوسائٽي کي غريبن جي بهبودي ۽ خوشحالي لاءِ وقف ۽ منظم ڪجي. سنه 1850ع ۾ سائمن جي پوئلڳن خاص طور تي انفانتي (Enfantin) بازر (Bazars) ۽ ليرو (Leroux) موروثي ۽ ناجائز دولت جي خلاف آواز اٿاري تهلڪو مچائي ڇڏايو.

برطانيه ان وقت صنعتي انقلاب مان لنگهي رهيو هو ۽ توقع مطابق هن ملڪ کي سوشلزم جي جنم ڀومي قرار ڏجي ها. ڪارخانه به برطانيه ۾ کليا هئا. پر ان جي برعڪس سوشلزم جي جنم ڀومي فرانس آهي، جتي نالي ماتر به صنعتي انقلاب وجود ڪونه ورتو هو. ڪميونسٽ پڌرنامي ۾ مٿين مفڪرن کي خيالي سوشلسٽ (Utopian) جي لقب سان سڏيو وڃي ٿو. ان لاءِ مارڪس ۽ اينگلس لکن ٿا ته ”طبقاتي جدوجهد جي غير ترقي يافته صورت ۽ پوءِ سندس پنهنجي حالات زندگي جو نتيجو هي نڪري ٿو ته هن قسم جا سوشلسٽ پنهنجو پاڻ کي سڀني طبقاتي اختلافن کان تمام مٿي سمجهڻ لڳن ٿا. هو سماج جي فرد جي حالتن کي سڌارڻ گهرن ٿا، انهن جي

بہ جن کي دنيا جي هر نعمت حاصل آهي. ان ڪري عام طور تي ڪنهن طبقي جو خيال نہ رکندي پوري سماج کي اپيل ڪن ٿا. نہ فقط ايترو پر هو حاڪم طبقي کي اپيل ڪرڻ وڌيڪ چڱو سمجهن ٿا. هنن جو خيال هو تہ هڪ دفعي سندن نظام کي سمجهڻ کان پوءِ ڪيئن ڪو شخص انڪار ڪري سگهي ٿو تہ سماج جي چڱي ۾ چڱي حالت جو سٺي ۾ سٺو خاڪو هي نہ آهي.“

ان ڪري هو سڀني سياسي، خاص طرح انقلابي عمل کي رد ڪن ٿا، هو پرامن طريقن سان پنهنجا مقصد پورا ڪرڻ گهرن ٿا ۽ ڪوشش ٿا ڪن تہ ننڍا ننڍا تجربا ڪري جن جو انجام ناڪامي کان سواءِ ٻيو ڪجهہ بہ نہ ٿيندو ۽ مثال قائم ڪري پنهنجي سماجي پيغام جو رستو صاف ڪن.

ايندڙ سماج جون هي خيالي تصويرون اهڙي وقت ڪڍيون ويون هيون جڏهن تہ پرولتاريہ اڃا تمام پوئين حالت ۾ هئي، ۽ خود هن جي پنهنجي ذهن ۾ پنهنجي حقيقت متعلق بي بنياد خيال ڀريل هئا. ان جو تعلق پرولتاريہ جي هن شروعاتي احساس سان هو جو هن جي دل ۾ پوري سماج لاءِ منڍ کان تعمير ڪرڻ لاءِ پيدا ٿي رهيو آهي. (ص 19)

ڪميونسٽ پڌرنامي ۾ سابق سوشلسٽن جهڙوڪ سين سائمن، رابرٽ اووين ۽ فوري طرفان پيش ڪيل سوشلزم کي خيالي سوشلزم (يوٽوپين) جو نالو ڏنو ويو آهي. ان جو تفصيل اوهان مٿي پڙهي آيا آهيو. اينگلس پنهنجي هڪ عليحده مضمون ۾ خيالي ۽ سائنسي سوشلزم تي بحث ڪيو آهي، جيڪو ”ڪارل مارڪس فريڊرڪ اينگلس، جون منتخب تصنيفات جو حصو ٽيون.“ (Karl Marc and Frederic- vol3) ۾ بعنوان ”سوشلزم، خيالي ۽ سائنسي.“(Socialism, utopian and scientific)

جي عنوان سان شايع ٿيو آهي. هي ڪتاب ماسڪو مان ڇپيو هو ۽ مون وٽ ان جي ٻي ايڊيشن (1973ع) موجود آهي. اينگلس هن بابت لکي ٿو تہ ”مارڪس اسان کي بہ عظيم نظريا يعني تاريخ جو مادي نظريو ۽ ٻيو

قدر زائد جي معرفت سرمايہ دارانہ پيداوار جو مخفي طريقہ ڪار ڏنا آهن. انهن انڪشافات کان پوءِ سوشلزم سائنس جي شڪل اختيار ڪئي. ان بعد ٻي ڳالهہ هئي تہ ان جا سڀ تفصيل ۽ متعلقہ معاملات جمع ڪرڻ.“

These two great discoveries, the materialistic conception of history, and the revelation of secret capitalist production through surplus value, we owe to Marx. With these discoveries Socialism became a science. The next thing was to work out all its details and relation. (P. 133)

تاريخ جو مادي تصور ۽ قدر زائد جو نظريہ:

مٿي اينگلس جا الفاظ نقل ڪيا ويا آهن، جنهن ۾ هن دعويٰ ڪئي آهي تہ ”تاريخ جي مادي تصور ۽ قدر زائد جهڙن نظرين جي انڪشاف سان مارڪس سوشلزم کي هڪ سائنس جي شڪل ڏني. ٻين لفظن ۾ گويا تاريخي ماديت ۽ قدر زائد جا نظريہ تاريخي صداقتون آهن. مارڪس ۽ اينگلس تاريخ مان فيض تہ بيشڪ حاصل ڪيو هو پر هنن جو شمار تاريخدانن ۾ هرگز نہ آهي. ابن خلدون، گبن ۽ ٽوئنبي مشرق ومغرب جا وڏا مؤرخ ٿي گذريا آهن. هنن تاريخ جي علم تي وڏيون ڪوجنائون ڪيون آهن، پر ڪنهن بہ ائين ڪونہ لکيو اٿن تہ ”سڄو تاريخي عمل معاشيات تي مبني آهي.“تاريخي ماديت يعني تاريخ جي اقتصادي تعبير وارو فلسفو فقط مارڪس جو پيش ڪيل آهي. مون ابتدا ۾ عرض ڪيو هو تہ مارڪس جي مادي تصور اختيار ڪرڻ ۽ قبولڻ سان تاريخ ۾ انبياء جي هلايل تحريڪ بابت بہ ائين سمجهيو ويندو تہ ان جو مکيہ سبب بہ معاشيات يا اقتصاديات آهي. جا ڳالهہ بالڪل ڪوڙي، لغو بي بنياد ۽ بڪواس آهي.

اسان جي پنهنجي پاڙيسيري ملڪ ايران ۾ اسلامي نظام جي قيام لاءِ امام خميني جي قيادت ۾ هڪ وڏي تحريڪ برپا ٿي، جنهن هزارها سالن جي بادشاهت جو خاتمو آندو. ايران جي انقلاب جي مارڪسي توجيهہ

تاريخي ماديت جي اصولن مطابق معاشيات ٽيندي، حالانڪ خود انقلاب جي باني امام خميني پنهنجي آندل انقلاب جو واحد مقصد اسلامي حڪومت جو قيام ڄاڻايو آهي.ملاحظہ ٿئي، انگريزي ۾ امام خميني جي تقريرن، تصنيفن ۽ اعلانات بابت ڊاڪٽرحامدالگر(Algar)جولکيل ڪتاب (Declaration and speeches of Ayatollah Khomeni, New york 1982 E D)

مٿي مون هڪ روسي ڪتاب جي حوالي سان لکيو آهي تہ ”تاريخي ماديت درحقيقت سماج ۽ سماجي زندگي، سماج ۽ ان جي تاريخ بابت جدلياتي ماديت جي اصولن جي اطلاق جو نالو آهي. ان ڪري لازم آهي تہ ڪجھ جدلياتي ماديت بابت بہ معروضات پيش ڪجن.

جدلياتي ماديت ۽ ان جي تشريح:

اڳ ٻڌايو ويو آهي تہ جدلياتي ماديت جو تصور فلسفي جي ميدان ۾ جرمني جي مشهور فلاسفر مصنف ۽ دانشور هيگل (Hegel) ڏنو هو. هيگل جي شخصيت بابت اسين پروفيسرولڊ يورئنٽ جي ڪتاب فلسفي جو داستان (The story of philosophy) مان احوال نقل ڪريون ٿا. ۽ هن جي فلسفي جي تشريح بہ ڪندس. ولڊ يورئنٽ پنهنجي مٿين ڪتاب ۾ ”هيگل تي هڪ نوٽ“ جي عنوان تحت لکي ٿو تہ ”جارج ولهيلم فريڊرڪ هيگل، اسٽوٽ گراٽ منجھ سنہ 1770ع ۾ ڄائو هو. هيگل جو پيءُ ماليات جي کاتي ۾ وور ٽمبرگ رياست ۾ هڪ ننڍڙو ملازم هو. هيگل جي پنهنجي نشونما بہ اهڙن سرڪاري ملازمن ۾ ٿي هئي جن جرمن شهرن جا وڏا منتظم پيدا ڪيا آهن. نوجواني ۾ هو هڪ اڻ ٿڪ ۽ محنتي شاگرد هو. ايتري قدر جو هو سڀ اهو ڪتاب پڙهي، انهن جو تجزيہ ڪري ۽ منجهائن ڊگهيون عبارتون نقل ڪندو هو. يوناني لٽريچر پڙهڻ ڪري هو سندن تهذيب جو پرستار مرندي گهڙي تائين رهيو. چوندو هو تہ ”يونان جي نالي ۾ هڪ جرمن ائين ٿو محسوس ڪري ڄڻڪ هو پنهنجي گهر ۾ وينو آهي. يورين کي

مذهب مشرق مان مليو پر سائنس ۽ آرٽ، جي زندگي کي سونهن بخشين ٿا، يورپ ۾ تن جي پهچ جو ذريعو يونان آهي.“ هيگل، اسٽراس ۽ رينان کان اڳ ۾ حضرت عيسيٰ مسيح جي سوانح حيات بابت هڪڙو ڪتاب لکيو هو جو هن بعد ۾ ڦاڙي نابود ڪري ڇڏيو هو.

هيگل سال 1793ع ۾ ٽوبنجن يونيورسٽي مان گرئجوئيشن ڪئي ۽ گڏوگڏ سندس علم ۽ چال چلت لاءِ کيس هيٺيون سرٽيفڪيٽ مليو. ”هيگل سٺن اخلاقن وارو شخص آهي. کيس مذهبيات توڙي لسانيات تي سٺو عبور آهي پر فلسفہ جي ميدان ۾ هن کي ڪا صلاحيت ڪانہ آهي.“ ليڪن بعد ۾ هن پنهنجي ذاتي ذهانت، مطالعہ ۽ محنت جي ڪري فلسفيانہ علم ۾ وڏو نالو ڪڍيو ۽ پوري دنيا ۾ پنهنجو ڌاڪو ڄمايائين. گرئجوئيشن پاس ڪرڻ وقت هيگل ڏاڍو غريب، سچو ۽ مفلوڪ الحال هو. ان ڪري برن ۽ فرئنڪ فرٽ شهرن ۾ شاگردن کي ٽيوشن پڙهائي پنهنجو گذران ۽ پيٽ قوت ڪندو هو. سنہ 1793ع ۾ هيگل جو پيءُ مري ويو ۽ ان سان گڏوگڏ يورپ جي هن عظيم فلاسفر جا ڏکيا ۽ غريبي جا ڏينهن بہ پنهنجي اختتام تي پهتا. هيگل جو پيءُ پندرهن سؤ ڊالر ڇڏي ويو جنهن جو هو مالڪ بڻجي ويو. اقتصادي حالت سڌرڻ بعد هيگل پڙهائڻ جو ڌنڌو ترڪ ڪيو ۽ پنهنجي دوست فلسفي شيلنگ جي مشوري تي ”جينا“ شهر ۾ رهڻ لڳو. جتي سندس همعصر جهڙوڪ فشس، شيلنگ ۽ شلر پنهنجن فلسفيانہ بيانن ۽ مضمونن جي تشريح ۽ تبليغ ۾ مشغول رهيا. ”جينا“ شهر ۾ هيگل 1801ع ۾ پهتو ۽ سال 1803ع ۾ اتي يونيورسٽي ۾ استاد مقرر ٿيو هو. سال 1806ع ۾ ”جينا“ شهر تي نئپولين بونا پارٽ جي فوجن قبضو ڪيو هو. جنهن ڪري هو فوجي حملي کان مجبور ٿي هيگل جينا شهر مان ڀڳو. ساڻس پنهنجي هڪ لکيل ڪتاب (The phenomenology of spirit) جو مسودو بہ هو. هن لڏ پلاڻ جي انقلاب کان پوءِ هيگل ٻيهر غريب ۽ محتاج ٿي پيو، ايتري قدر جو جرمني جي شاعر گوئٽي، نيبل کي لکيو تہ ”مسڪين

هيگل جي سار سنڀار لهجانءِ ڪيس ڪي پئسا بہ اڌارا ڏجانءِ جيئن هو پنهنجو پيٽ پالي. غريبي جي حالت هيگل کي ايترو تہ متاثر ڪيو هو جو هن نيبل کي هڪ خط ۾ لکي پنهنجي اندر جو احوال هن طرح اوريو تہ ”مون پنهنجي تجربي جي بنياد تي انجيل جي هڪ قول کي رهنمائي جو ستارو بنايو جنهن ۾ چيو ويو آهي تہ ”تون اول ڪاڌي ۽ لٽي جي تلاش ڪر تہ پوءِ توکي آسمان جي بادشاهت ملندي.“

ڪجهہ وقت لاءِ هيگل ”بامبرگ“ شهر ۾ هڪڙي اخبار جي ايڊيٽري بہ ڪئي هئي. اتي ئي (1812ع کان 1816ع) تائين هن پنهنجو مشهور ڪتاب ”منطق“ (Logic) لکيو هو. جيتوڻيڪ هن ڪتاب جرمن قوم جي دل موهي ڇڏي پر هي سمجهہ ۾ نہ اچڻ وارو جرمن قوم جو دل موهي ڇڏي پر هي سمجهہ ۾ نہ اچڻ وارو ڪتاب هو. انهيءَ تصنيف جي شايع ٿيڻ بعد هيڊلبرگ ۾ هيگل کي فلسفہ جي ڪنجي ۽ ڪرسي ملي هئي. هتي هيڊلبرگ ۾ هن سال 1818ع ۾ پنهنجو ٻيو ڪتاب (Encyclopedia of the philosophical sciences) لکيو هو جنهن جي بنياد تي سال 1818ع ۾ هن کي برلن يونيورسٽي ۾ ترقي ملي. انهيءَ عرصي يعني 1818ع کان وٺي مرندي گهڙي (سال 1831ع) تائين هيگل فلسفہ جي دنيا ۾ ايترو تہ ممتاز ۽ مشهور ٿيو جيئن لٽريچر جي دنيا ۾ گوئٽي ۽ موسيقي جي فيلڊ ۾ بيٿووين (Beethoven) هئا. جرمني ۾ هڪڙ ڏينهن تي هيگل ڄائو هو تہ ٻي ڏينهن تي گوئٽي جي ولادت ٿي هئي. ان ڪري هر سال سندن جنم جي ڏينهن ڪري جرمني ۾ سانده بہ ڏينهن سرڪاري موڪل ملهائبي آهي.

هيگل جو فلسفو

هيگل جي حياتي جو مختصر احوال مٿي بيان ڪيو ويو. هن جو فلسفو ايترو تہ دقيق، مشڪل ۽ منجهيل آهي جو هيگل پاڻ هڪڙي هنڌ چيو آهي تہ ”فقط هڪڙو شخص مون کي سمجهي ٿو سو بہ نہ.“ پڇاڙي ۾

هيگل اڌ مغزي ۽ ذري گهٽ چريو ٿي پيو هو. پروفيسر ولڊ يورنٽ پنهنجي ڪتاب ۾ لکي ٿو تہ ”هڪڙي پيري هيگل ليڪچر هال ۾ فقط هڪڙو پادر پائي آيو. ٻيو پادر گپ ۾ ڦاسي پيو هو ۽ ان جو ڪيس خيال بہ نہ رهيو.“ (صفحہ 299) هيگل جو هڪ فلسفيانہ قول مشهور آهي تہ ”جيڪا بہ شيءِ حقيقت تي مبني آهي سا ئي عقليت واري آهي ۽ جا شيءِ عقلي آهي سا ئي حقيقت واري آهي.“

What ever is rational, is real and what ever is real is rational

هيگل جي هن قول تي ٻين فلاسفرن ڪافي طبع آزمائي ڪئي آهي ۽ ان جو هي مفهوم ۽ مقصد ڪڍيو اٿن تہ ”جو ڪجهہ آهي، سو ئي صحيح آهي.“

What ever is, is right.

تحقيق اهوئي هيگل جو مقصد ۽ مدعا آهي جيڪو مضمرات جي لحاظ کان نهايت ئي خطرناڪ ۽ ڀيانڪ آهي. پر ڇا بہ هجي، اسان کي تسليم ڪرڻو پوندو تہ اڻويهين صدي جي سياسي، تاريخي ۽ فلسفيانہ فڪر تي هيگل پوري طرح ڇانيل رهيو. موجوده دور ۾ جرمني جي نازي تحريڪ (جنهن جو اڳواڻ هٽر هو)، فسطائي تحريڪ (جنهن جو اڳواڻ اٽلي جو ليڊر مسولني ۽ جاپان جو جنرل ٽوجو هئا) ۽ ڪميونسٽ تحريڪ (ليڊر ڪارل مارڪس) جو اصل ۾ پايو وجهندڙ هيگل جي شخصيت ۽ سندس فڪر جو نتيجو ۽ رد عمل آهي. مغرب جي هڪ مشهور سياسي ليکڪ پروفيسر سئبين (Sabine) بہ مٿين راءِ سان اتفاق رکي ٿو. يعني تہ سياسي طرح هيگلسياست کي نعوذبالله خدا جي حيثيت ڏني هئي ۽ انهيءَ خيال مان نازي ازم ۽ فسطائيت جنم ورتو. هيگل جي جدلياتي ماديت کي مارڪس استعمال ڪيو ۽ اهڙي طرح سن ڪميونزم جو فروغ ٿيو. سئبين پنهنجي ڪتاب ”سياسي نظريہ تاريخ“ (A History of political theory) ۾ لکي ٿو تہ:

According to Hegel the state is the divine idea as it exists on earth, and that the individual achieves self realization only as a member of it. Thus, the two most important modern political movements derive from him. Through his dilectic, as revised by Marx he became the source of the proletariqan radicalis which culminated in communism, while through his idealization of the state he becamc the source of that conservative nationalism which culminated in fas cism. (P. 523- 1941 E D)

هيگل ۽ جنگ جو فلسفو:

جنگ جي تصور کان انسان جا لڱ ڀي ڪانڊارجن ٿا. اندازو لڳايو گذريل ٻن عالمي جنگين ۾ ڪيترا نہ انسان مارجي ويا. روس جي سابق وزيراعظم آنجهاني خروشچوف پنهنجين يادگيرين ۾ هڪ هنڌ لکيو آهي تہ ”ٻي مهاڀاري لڙائي (1939ع کان 1945ع تائين) ۾ فقط روس ۾ ٻہ ڪروڙ ماڻهو قتل ٿي ويا ۽ هينئر ٽئين عالمي لڙائي ايتمي جنگ جي شڪل ۾ ٿيندي ۽ ان ۾ ايتري تہ تباهہ ڪاري ٿيندي جو شايد هڪ جيو بہ ڌرتي تي نہ بچندو. افسوس جو يورپ جي هن مها فلاسفر هيگل جنگين جي حمايت ۾ باقاعده هڪ فلسفہ پيش ڪيو.“ هيگل جي پيٽ ۾ جرمني جو ٻيو مشهور فلاسفر ڪانٽ امن جو حامي هو. هيگل جي جنگ واري تصور کان نسلن جا نسل متاثر ٿيا هئا. ان ڪري مؤرخين صحيح راءِ ڏني آهي تہ پهرين ۽ ٻي مها ڀاري لڙائي لاءِ هيگل جو فڪر ئي جوابدار آهي. پروفيسر برٽرانڊرسل (Bertrand Russe) پنهنجي هڪ ڪتاب ”دانش مغرب“ (Wisdom of the West) ۾ هيگل جي تصور جنگ بابت لکي ٿو تہ ”هيراڪليٽس وانگر هيگل بہ جنگل و جدل کي وڏي قدر جي نگاهہ سان ڏسي ٿو. هيگل ايترو تہ پري وڃي مشورو ڏئي ٿو تہ اخلاقي طرح جنگ امن کان مٿانهين حيثيت رکي ٿي جيڪڏهن قومن کي وڙهڻ لاءِ دشمن نہ هجن تہ هو ڪمزور نبل ۽ زوال پذير ٿينديون. هيگل سياسي لحاظ کان ان نتيجي تي پهتو تہ ڪنهن قوم جي اخلاقي صحت لاءِ ٻاهرين دشمنن جو هجڻ نهايت ئي ضروري آهي.“

افسوس جو هن پرامن. پر لذت ۽ فاني دنيا کي هيگل پنهنجي ذهانت. منطق ۽ فلسفہ جي آڌار تي جنگين جو ميدان بڻايو . تاريخ جي مطالعي ڪرڻ سان معلوم ٿئي ٿو تہ هيگل جا مريد هٽلر. مسوليني ۽ روس جو اسٽالن ٻي مهاڀاري لڙائيءَ لاءِ ذميوار آهن. اٽلي جي مسولنيءَ جو مشهور قول آهي تہ ”جنگ دنيا لاءِ ائين ضروري آهي. جيئن عورت لاءِ حمل.“ ٻي مهار ڀاري لڙائي ٽئين سيپٽمبر 1939ع تي هٽلر طرفان پولينڊ تي حملي ڪرڻ سبب شروع ٿي هئي. مذڪوره تاريخ کان فقط هڪ هفتہ قبل جرمني ۽ روس جي درميان دفاعي معاهدو مشترڪ دشمن جي خلاف تاريخ چوويهين آگسٽ تي عمل ۾ آيو . هن معاهدي ۾ هٽلر جي وزير خارجہ مولوٽوف دستخط ڪيا هئا. روس سان فوجي معاهدي ڪرڻ تي هٽلر بدمست ٿي ويو ۽ هڪ هفتي اندر پولينڊ تي حملو ڪيائين ۽ اهڙي طرح ٻي عالمي جنگ ڇڙي وئي. جنهن جي نتيجي ۾ آخرڪار جاپان جي شهر هيرو شيماتي ائٽم بم اڇلايو ويو ۽ هڪ لک ماڻهو سيڪنڊن ۾ هيروشيما ۾ مري ويا هئا.

غور ڪري ڏسبو تہ ٽيئي سياستدان هٽلر. مسوليني ۽ اسٽالن. هيگل جا مجيندڙ هئا. اندازو لڳايو تہ هيگل جي فلسفي انسان ذات کي ڪيترو نہ

چيهو رسايو آهي. ڪميونزم جي نظام جا بنياد اصل يعني جدلياتي ماديت، تاريخي ماديت ۽ طبقاتي جدوجهد جا اصول ٿوري ردبدل سان مارڪس ۽ اينگلس، هيگل جي فلسفہ تان ورتا هئا.

هيگل چرياڻپ جي نشاني

هيگل جي ذهانت ۽ فطانت جنون جي حد تي وڃي پهتي هئي. مٿي اوهان پڙهي آيا تہ هڪ دفعي ليڪچر هال ۾ ليڪچر ڏيڻ وقت هيگل هڪڙي پادر سان آيو هو . افسوس جو اڄ دنيا ۾ اهڙن پاڳلن جو فلسفہ رائج آهي، جن سڄي دنيا کي ڪوس گهر ۾ تبديل ڪيو آهي.

پروفيسر ولڊ يورئنٽ پنهنجي ڪتاب ۾ هيگل جي شخصيت بابت سندس سوانح نگار ڪيئرڊ جا الفاظ نقل ڪيا آهن. جنهن ۾ هو هيگل بابت لکي ٿو تہ ”خالص بي عقلي، بي معنيٰ ۽ بي سمجهي وارن وروڪڙ قسم جو فضول يا بي احتياط لفظن جو استعمال هن کان اڳ فقط پاڳل خانن ۾ ملندا هئا، تن جي دليري سان اچائي جي انتها هيگل تي ٿي هئي.“ (صفحہ 292) مطلب تہ جيئن پاڳل خانن ۾ چرين جي ٻولي بي معنيٰ، فضول ۽ سمجهہ کان مٿي هوندي آهي. ساڳيو ئي حال پڻ هيگل جي فلسفہ جو آهي. ڪيئرڊ آخر ۾ لکي ٿو تہ هيگل جو فلسفو ”جرمن بي وقوفي يا حماقت لاءِ هڪ يادگار رهندو.“

هيگل، برٽرانڊرسل جي نظر ۾:

آخر ۾ اسين هيگل جي فلسفي جو جائزو دور حاضر جي هڪ ممتاز عالم، عظيم ترين فلسفي ۽ دانشور پروفيسر برٽرانڊرسل جي الفاظ ۾ پيش ڪريون ٿا. ياد رهي تہ رسل جي پنهنجي لکڻ مطابق هو منڍ ۾ هيگل جي فلسفہ کان متاثر هو ، پر بعد ۾ هن پاڻ کي جرمني جي پاڳل خاني مان آزاد

ڪرايو . پروفيسر رسل پنهنجي ڪتاب ”مغربي فلسفي جي تاريخ ۾ لکي ٿو تہ ”جرمن فلاسافي جي تحريڪ جيڪا ڪانٽ کان شروع ٿي هئي. ان جي چوٽي هيگل (پيدائش 1770ع وفات 1831ع) تي وڃي دنگ ڪيو هو. جيتوڻيڪ هيگل، ڪانٽ تي اڪثر تنقيد ڪندو هو ، پر جيڪڏهن ڪانٽ پيدا نہ ٿئي ها تہ هيگل وارو (فلسفي جو) سسٽم ڪڏهن بہ نہ اڀري ها. هيگل جو اثر جيتوڻيڪ هاڻي گهٽجي رهيو آهي، پر ڪنهن وقت جرمني کان علاوه ٻين هنڌن تي بہ هن جو وڏي ۾ وڏو اثر رهيو آهي. اڻويهين صدي جي پڇاڙي تائين ٻنهي ملڪن آمريڪا توڙي برطانيہ جا نامور عالم هن خشڪ منطقي فلاسفر هيگل جا پيروڪار ۽ سندس فلسفي ۾ يقين رکندا هئا. خالص فلسفي جي ميدان کان ٻاهر عيسائي دنيا جي پروٽيسٽنٽ فرقي جا مذهبي عالم پڻ هن جي اصولن ۽ نظريات کي اختيار ڪندا هئا ۽ ان سان گڏوگڏ هن جي تاريخ واري فلسفہ سياسي نظريہ کي نهايت ئي متاثر ڪيو هو . جيئن سڀ ڪنهن کي خبر آهي تہ مارڪس پنهنجي جواني ۾ هيگل جو مريد ۽ معتقد بڻيو هو. جنهن پنهنجي ڪامل ڪميونسٽ سسٽم ۾ هيگل جو مريد ۽ معتقد بڻيو هو . جنهن پنهنجي ڪامل ڪميونسٽ سسٽم ۾ هيگل جون ڪي اهم ۽ خاص ڳالهيون رکيون هيون. جيتوڻيڪ (جيئن منهنجو پنهنجو عقيدو آهي) ذري گهٽ هيگل جا سڀ نظريا غلط ۽ باطل آهن، پر هن جي اڄا تائين اهڙي اهميت آهي، جيڪا ڪنهن فلسفيانہ قسم جي بهترين نمائندگي جي حيثيت ۾ نہ فقط تاريخي آهي، پر ساڳيو فلسفو ٻين وٽ مربوط ۽ جامع شڪل ۾ موجود آهي. هيگل جو فلسفہ نهايت ئي ڏکيو آهي. مان تہ ائين چوندس تہ سڀني وڏن فلاسفرن جي ڀيٽ ۾ هيگل کي سمجهڻ تمام وڏو مشڪل ڪم آهي.“ (صفحہ 701 –لنڊن)

پنهنجي نوجواني جي عمر ۾ ئي هيگل تصوف کان متاثر ٿيو هو ۽ پڇاڙي تائين هن جي فڪر ۾ صوفيانه جهلڪ موجود هئي. برعڪس ان جي مسلم دنيا جو عظيم فلاسفر حضرت امام غزالي رحمته الله پنهنجي عمر جي آخر دور ۾ تصوف ڏانهن مائل ٿيو . ان جي مڪمل روئنداد هن پنهنجي عربي ڪتاب ”المنقذمن الضلال“ ۾ پيش ڪئي.

براندر رسل بالڪل صحيح لکيو آهي ته سيني فلاسفرن جي پيٽ ۾ هيگل کي سمجهڻ نهايت ئي اوکو ۽ ڏکيو آهي. سندس سوانح نگار پروفيسر ڪيئرڊ جا رمارڪ اوهان مٿي پڙهي آيا، جنهن ۾ هو چوي ٿو ته ”هيگل پاڳل خانه جون ٻوليون ٻولي ٿو.“ هيگل اسان جي دنيا کي باهه ۾ اڇلائي ساڙي ڀسم ڪري ڏنو. هيگل جرمني ۾ نازي ازم (هٽلر شاهي) ۽ اٽلي ۾ فسطائيت (مسولني جي آپيشاهي) جا تحفا ڏنا. هنن ٻنهي ظالمانه نظامن جي ماتحت انسان ذات جو بهيمانه قتل عام ٿيو ۽ موجوده دور جي ڪميونزم جي نظام جو ”جدليات“ جي شڪل ۾ بنيادي پٿر هڻڻ وارو شخص به هيگل هو. جديد ماديت بابت پروفيسر (Russel) پنهنجي ٻي ڪتاب (Widom of West) ۾ لکي ٿو ته ”هيگل جو فلسفو مارڪس ۽ اينگلس جي خاص طور تي جدلياتي ماديت واري نظريه ۾ اجا تائين زنده آهي. جو سندس ناقابل مدافعت هجڻ لاءِ سٺو مثال آهي.“

Philosophy of Hegel survies especially in the dialectic materialism of Mark and Angeles, which provides as good example of irs untenability. (P -246)

جديد ماديت جي تشريح

اوهان پڙهي آيا آهيو ته هيگل جي فلسفه جي سمجهاڻي نهايت ئي اوکو ۽ مشڪل ڪم آهي. انگريزي ٻولي ۾ ته هيگل جي جدليات کي

سولائي سان بيان ڪري سگهجي ٿو. پر پنهنجي مٺڙي ٻولي سنڌي ۾ هيگل جي فلسفه جي وضاحت اجان وڏيڪ دقت طلب ۽ ڏکي آهي. فسلفه جي پنهنجي زبان آهي. انگريزي، سنڌي لغت نه هجڻ ڪري اهل علم وڏي دقت محسوس ڪن ٿا. انهن مشڪلاتن جي هوندي به مان پنهنجي علم جي مطابق هيگل جي جدلياتي ماديت (Dialetical Materialism) جي تشريح ڪريان ٿو.

”جدليات“ کي انگريزي ٻولي ۾ (Dailectic) چوندا آهن. جو وري يوناني لفظ ”ڊائليڪٽيڪس“ (Dialektikos) مان ورتل آهي، جنهن جي معني ٿيندي ”بحث مباحثو يا گفتگو ڪرڻ“ ان جو مطلب هي آهي ته ”گفتگو جو اهو فن جنهن جي ذريعي بحث ۾ حصه وٺندڙن جي دليلن جي تضادات کي کولي حقيقت تائين رسائي حاصل ڪجي.“ افلاطوني مباحث ۾ سقراط عام اعتقادن جي غلط ڪارين کي ثابت ڪرڻ لاءِ جدلياتي فن کي استعمال ڪيو هو.

جڏهن افلاطون پنهنجي مشهور ٿيئري پيش ڪئي هئي ته خيالات (Ideas) ئي حقيقت تي مبني آهن ۽ مظاهر فطرت فقط انهن جو پاڇو آهن، تڏهن هن اهڙي سائنس کي جا خيالن جي علم کان واقف ڪرائي، تنهن کي جدليات جي نالي سان سڏيو هو فرق صرف هي آهي ته افلاطون جي نگاهه ۾ تضادات حقيقت جي رسائي لاءِ محض رڪاوٽ آهن. ان ڪري ان تضادات کان بچڻ لاءِ جدليات جو استعمال ڪيو آهي. برعڪس ان جي هيگل وٽ تضادات (Conrtadiction) ئي هر شيءِ جي پاڙ ۾ وڏي اهميت جا حامل آهن، ڇاڪاڻ ته تضادن جي مخالفت جي وسيلي ئي حقيقت ڏانهن گامزن ٿيڻ جا امڪان روشن آهن.

هيگل جدلياتي ماديت وارن اصولن کي هن طرح بيان ڪري ٿو ته ”فڪر جي دنيا ۾ جيڪڏهن اسان هڪ اهڙو خيال وٺون جو بلاوجود، قياسي يا غير مڪمل هجي. ۽ جيڪڏهن اسين خيال جي غير ڪامليت کي

وساري ان جو جائزو وٺنداسون تہ اسان پاڻ کي اختلافن ۾ قائل محسوس ڪنداسين اهي اختلاف مذڪوره خيال يا تصور کي سندس ضد يا مخالف بيان (Anti_ thesis) ۾ تبديل ڪن ٿا. پاڻ کي بچائڻ لاءِ اسان کي هڪ نئون ۽ گهٽ غير مڪمل خيال ڳولهڻو پوي ٿو جو اسان جي خيال ۽ ان جي مخالف بيان (Anti_ thesis) جو مرڪب (Synthesis) آهي. هي نئون خيال جيتوڻيڪ اسان جي اصلوڪي تصور جي ڀيٽ ۾ غير مڪمل آهي، ان ڪري اجان بہ ڪُلي طرح پورو يا ثابت ڏسڻ ۾ نہ ايندو ۽ ان کي بہ پنهنجي مخالف بيان (Anti_ thesis) يا مرڪب (Synthesis) جي حالتن مان لنگهڻو پوندو. اهڙي طرح سان هيگل اڳتي وڌندي هڪ آزاد، خود مختار ۽ ڪامل تصور (Absolute idea) تائين پهچائي ٿو. جنهن لاءِ هن جو چوڻ آهي تہ اهو مڪمل ۽ ضدن کان خالي آهي ۽ ڪيس وڌيڪ وڌڻ يا ترقي ڪرڻ جي ڪابہ ضرورت نہ آهي. اهڙو خود مختار ۽ آزاد تصور ئي ڪامل حقيقت (Absolute Reality) کي بيان ڪرڻ لاءِ موزون ۽ مجاز آهي. پر سڀ هيئين قسم جا تصورات ”حقيقت“ کي جزوي طرح بيان ڪن ٿا. اهڙي طرح هيگل ان نتيجي تي پهتو تہ مڪمل ۽ خود مختار حقيقت هڪ اهڙي مربوط سسٽم کي جنم ڏي ٿي جا نہ فضا (Space) ۾ آهي ۽ نہ وقت (Time) اندر. هي سسٽم ڪنهن بہ ڊگري جي سطح تي (evil) برو، خراب يا نقصان رسائيندڙ نہ آهي، پر ڪُلي طرح عقليت پرست ۽ روحاني (Rational and spiritual) آهي.“

زاني مارڪس ۽ هن جو حرامي پٽ

مارڪس، جنهن کي اڄ ڪلهہ پوري ڪميونسٽ دنيا هڪ وڏي مصلح ۽ پيغمبر جي حيثيت سان ڏسي ٿي، سو پنهنجي حياتيءَ ۾ جنس جي معاملي ۾ ڪريم اخلاق جو ماڻهو هو. سندس حسن پرستي ۽ عاشق مزاجي جو داستان اوهان مٿي پڙهي آيا آهيو. جنس يا صنف نازڪ بابت مارڪس جا خيالات پڙهي مون ڏٺو تہ هن ۾ حسن پرستي جي معاملي ۽ نيپولين جي

وچ ۾ ڪافي هڪجهڙائي آهي. نيپولين (Napoleon) بونا پارٽ بہ مارڪس وانگر هڪ تاريخي شخصيت ٿي گذريو آهي، جنهن 1821ع ۾ وفات ڪئي. جيئن مارڪس، جينيءَ تي عاشق ٿي، ان کي بقول روسي اديبن جي، پوڄيندو هو ، تيئن نيپولين بہ جوزيفين (Josephine) نالي هڪ حسين عورت تي مجنون ٿيو هو ۽ بعد ۾ هن سان شادي ڪيائين . جيني جي سونهن ۽ سوڀيا متعلق سندس عاشق مارڪس جا رمارڪ مٿي نقل ڪيا ويا، هيئنر جوزيفين جي حسن جمال متعلق نيپولين جو مشهور سوانح نگار ايمل لڊوگ (Ludwig) پنهنجي ڪتاب ۾ اسان کي ٻڌائي ٿو تہ نيپولين پنهنجي محبوبہ جوزيفين کي خطاب ڪندي هڪ خط ۾ لکيو تہ ”منڙي لاثاني جوزيفين ! هي تو منهنجي دل کي ڇا ڪري وڌو آهي ؟ گذريل رات تنهنجو فوٽو پنهنجي آڏو رکيل هو ، پر ظاهر آهي تہ اهو تنهنجي حقيقي صورت جو نعم البدل ثابت نہ ٿيو . تون پنهنجي گهران منجهند جو رواني ٿيندينءَ ۽ پوءِ ٽن ڪلاڪن ۾ تنهنجو ديدار مون کي نصيب ٿيندو ۽ هزار چميون وٺبيون . پر مهرباني ڪري تون مون کي چميون نہ ڏجانءِ ، ڇاڪاڻ تہ هي چميون منهنجي رت کي ساڙي ناس ٿيون ڪن .“

Sweet, incomparable Josephine what have you done to my heart? How plain it was to me last night that your picture can never replace the real you. At noon you will start, in three hours I shall see you, till then a thousand kisses! But you must not give me kisses for they burn my blood. (Napoleon, P- 46, New york).

حسن پرستي ۽ عشق جي معاملي ۾ ڏسڻ ۾ ايندو تہ نيپولين ۽ مارڪس ۾ هڪ جهڙائي آهي . فرق هي آهي تہ نيپولين پنهنجي عظمت ، اقتدار، شان ۽ شوڪت کي جيئري ڏٺو ، جڏهن تہ مارڪس جي عظمت . اقتدار ، شان ۽ شوڪت سندس مرڻ کان پوءِ ظاهر ٿي ۽ اهو بعد جي نسل ڏٺو .

مارڪس جو حرامي پٽ

دنيا کي هي ٻڌي اچرج وٺي ويندو ته ڪميونسٽن جي عظيم ترين رهنما مارڪس کي ، فريڊرڪ نالي هڪ حرامي پٽ هو. جو سندس هڪ سريت گهريلو نوڪرياڻيءَ هيلن ڊيمٿ (Helene Demuth) جي پيٽ مان ڄائو. جنهن لاءِ فيملي جي ٻين ڀاتين جو چوڻ هو ته فريڊرڪ اينگلس جو پٽ هو. جيئن انسائيڪلو پيڊيا برٽانيڪا جي محققن ”مارڪس“ جي عنوان هيٺ لکيو آهي ته :

From the family, .s house keeper Helene Demuth,Marx had illegitimate son Fredric. By the other members of family,the boy was regarded as son of Engeles. But little is known about Fredric. (Vol. 15, 1973 E D

ڪارل مارڪس جي ٻين سوانح نگارن جهڙوڪ آئساهه برلن (Berlin) ، اي ايڇ ڪار (Carr) ۽ اوٽو روهلي (Rohelie) جو چوڻ آهي ته فريڊرڪ برابر مارڪس جو حرامي پٽ هو ، جو سندس نوڪرياڻي هيلن ڊيمٿ جي پيٽ مان ڄائو هو. جا ان وقت ڪنواري هئي . ذاتي اخلاقي نقط نگاهه سان گهڻو ڪري سڀ ڪميونسٽ ڪريل آهي . روس ۾ ڪميونسٽ انقلاب جي باني لينن (Lenin) جي ڪرسپا ڪايا (Krupskaya)سان عشقيه شادي (Love Marriage) ٿي هئي . ڪرسپاڪايا 1879ع ۾ پئدا ٿي هئي ۽ لينن سان عشق ڪرڻ بعد هو 1898ع لينن جي زال بڻي هئي .

مارڪس جا پٽ ۽ ڌيئرون

مارڪس جا ڪيترائي ٻار ننڍي هوندي گذاري ويا، انهن مان سندس پٽ ايڊگر به هو. مارڪس جون ٽي ڌيئرون بالغ ٿيون هيون ، انهن مان ٻن جي شادي فرينچ سوشلسٽن هر هڪ پال لافارگو (Paul Lafargue) ۽ چارلس لونگيٽ (Chareles Longuet) سان ٿي هئي. سندس ٽئين ڌيءَ الينار مارڪس جي مرڻ کان پوءِ برطانوي ڪميونسٽ ايڊورڊ ايولنگ

(Aveling) سان خوشگوار تعلقات قائم ڪيا هئا ۽ بعد ۾ خود ڪشي ڪئي هئائين، جيئن انسائڪلو پيڊيا برٽانيڪا جا فاضل محقق لکن ٿا ته:

Marx,s three daughters who reached adult life, two married French socialists Paul Lafargue, and Chareles Longuet. The third after Marx,s death establish had unhappy association with the Biritish Marxist Edward Aveling and ended by suicide.

ملاحظ ڪيو ڪميونسٽن جو اخلاق . برطانوي ڪميونسٽ ايولنگ پنهنجي ليڊر مارڪس جي ڌيءَ ۾ اکيون وڌيون، جنهن ويچاريءَ خودڪشي ڪئي هئي . ڪامريڊؤ! اوهان انسانيت ۽ مزورن جي نالي تي ڪيترو وقت دنيا کي بيوقوف بنائيندا.استالن اٽڪل ٽيهن سالن تائين ڪميونسٽ روس جو وزيراعظم ٿي رهيو هو . ان جي پياري ڌيءَ سويتلانا (Svetlana)کي به ڪامريڊن ڪونه بخشيو. ماسڪو ۾ هندستان جي هڪ سابق سينيٽر جي ڀائٽي ڪامريڊ برجيش سنگهه هن سان عشق ڪيو . برجيش سنگهه 1967ع ۾ هندستان ۾ گذاري ويو. سويتلانا روسي پاسپورٽ تي هندستان آئي ۽ آنجهاني برجيش سنگهه جي سماڌي تي حاضري ڏنائين، پوءِ دنيا کي خبر پئي ته ٻنهي جي پاڻ ۾ خفيه شادي به ٿيل هئي . سويتلانا هندستان مان فرار ٿي، آمريڪا پهچي ۽ اتي هڪ آمريڪي باشندي سان شادي ڪيائين.

مارڪس ۽ هيگل (Hegel) جو مطالعو

پنهنجي شاگردائپ جي زماني ۾ مارڪس مشهور جرمن فلاسفر هيگل کي پڙهيو هو ۽ هن جو ذهني مريد بڻيو . مارڪس جدلياتي ماديات (Dialectical Materialiom) جو نظريو هيگل کان ورتو هو. ان وقت جرمن يونيورسٽين ۾ ڪيترائي استاد هيگل جي فلسفه تي ليڪچر ڏيندا هئا، مارڪس خاص طور ايڊورڊ گئنس (Gans) کان متاثر ٿيو. هي صاحب

برلن يونيورسٽي ۾ قانون جو پروفيسر ۽ مارڪس جو استاد هو. گئنس اصل ۾ يهودي هو، جو بعد ۾ عيسائي ٿيو هو. مارڪس جا سوانح نگار لکن ٿا تہ هو وڏ ۾ وڏ گئنس کان متاثر هو ۽ هن جا ئي باقاعدگيءَ سان ليڪچر اٽيندڊ ڪندو هو.

هيگل جي فلاسافي آئڊيلزم تي مبني هئي ، جنهن مان ڪنهن نہ ڪنهن طرح خدا جو وجود ثابت پئي ٿيو. آئڊيلسٽن جو چوڻ آهي تہ روح مادي کان مقدم آهي، اول روح پئدا ٿيو پوءِ مادو، جڏهن تہ مٽيريلسٽن جو چوڻ آهي تہ اول مادو پئدا ٿيو ۽ پوءِ خودبخود ان ۾ روح جو ظهور ٿيو. فلسفي ۾ مادي ۽ روح جو بحث هزارين ورهين کان هلندو ٿيو اچي.

آئڊيلزم ۽ مٽيريلزم جو فرق

ماسڪو مان انگريزيءَ ۾ هڪ ڪتاب " مارڪسي فلسفو" Marxist (Philosophy) نالي شايع ٿيو آهي . ڪتاب جو مصنف ۽ مترجم ٻئي روسي آهن . ان ۾ آئڊيلزم ۽ ميٽريلزم جي باهمي اختلافن جو نهايت ئي سهڻو جائزو ورتو ويو آهي . قارئين جي دلچسپي لاءِ هتي مٿين ڪتابن مان هڪ حوالو عرض رکجي ٿو. ان کان پوءِ هيگل ۽ مارڪس جا علمي اختلاف سولائي سان سمجهہ ۾ ايندا. اهو روسي ڪميونسٽ لکي ٿو تہ " اهڙا فلاسفر جيڪي چون ٿا تہ روح يا شعور جي حيثيت ثانوي آهي ، انهن کي ماده پرست ڪوٺجي ٿو. انهن جي خيال ۾ مادو دائمي ۽ غير فاني آهي، جنهن جو ڪوئي خالق نہ آهي ۽ هن ڪائنات کان ٻاهر ڪي بہ مافوق الفطرت هستيون موجود نہ آهن . جيتري قدر روح يا شعور جو تعلق آهي ائين سمجهو تہ اهو مادي جي تاريخي ارتقا جي پيداوار آهي . ان جي مقابلي ۾ اهي فلاسفر جيڪي روح يا شعور کي اوليٰ تصور ڪن ٿا ۽ مادي کي ثانوي حيثيت ڏين ٿا ، اهڙن فلسفين کي آئڊيلسٽ ڪوٺبو آهي . انهن جي نقطہ نگاهہ مطابق روح يا شعور هر وجود رکندڙ جو بنياد ۽ سرچشمو آهي ."

Philosophers who hold that matter is primary and conciousness is secondary, is a derivative of matter, are materialists. In their view, matter is eternal, it has never been created by any one. There are no supernatural forces, no forces outside the universe. As for conciousness, it is a product of the historical development of matter. (P-10. Moscow, 1973 Ed)

Philosophers who regard the sprit, conciousness as primary are called idealists. In their view conciousness came before matter , brought it into being and is the primary foundation of every thing that exists. (Ibid O-10, Moscow)

مارڪس پنهنجي عمر جو ڪافي حصو هيگل جي مطالعہ ۾ صرف ڪيو هو . جيئن مٿي گذارش ڪئي وئي تہ جدليات جو تصور هن هيگل کان ورتو هو . هيگل جي متعلق يورپ جي هڪ سياسي مصنف پروفيسر سئبين (Sabine) جي راءِ آهي تہ هيگل جي جدليات (Dialectic) ڪميونزم کي جلا بخشي هئي ۽ سندس رياست جي بالا دستي واري تصور نازي ازم (هٽلر شاهي) کي جنم ڏنو آهي . هيگل، مارڪس جو مرشد ۽ ذهني رهبر هو . مارڪس هيگل جي آئڊيلزم واري تصور کان بيزاري ڏيکاري ۽ ميٽريلزم کي ئي حقيقت جو سرچشمو قرار ڏنو. هيگل جي جدليات بابت لينن لکي ٿو تہ؛

This revolutionary aspect of Hegeles philosoohy was adopted and developed by Marx. Dialectical Materialism does not need any philosophy standing

above the other sciences. (V: I: Lenin: selected work vol. I P-11, Moscow, 1967 ED.)

يعني تہ ” هيگل جي فلسفہ جي هن انقلابي پهلوءَ کي مارڪس اختيار ڪري، ان کي ترقي ڏياري هئي، جدلياتي ماديت کي ڪنهن بہ اهڙيءَ فلاسافي جي ضرورت نہ آهي ، جيڪا ٻين سائنسن کان مٿانهين نوعيت جي هجي. “

هيگل 1831ع ۾ وفات ڪري ويو . سندس مرڻ کان پوءِ هن جا عقيدت مند ٻن گروهن ۾ تقسيم ٿي ويا . هڪڙا ساڄي ڌر جا هيگالين سڏيا ويا ۽ ٻيا کاٻي ڌر جا . ساڄي ڌر جا سرواڻ هينرس (Henrich) ، گابلر (Gabler) ۽ گوشل (Goschel) هئا ، هي تيئي حضرات هيگل جي فلسفي مان استدلال آڻي مذهب کي سچو ثابت ڪن ، ٻيا کاٻي ڌر جاهيگالين جهڙوڪ ڊيوڊاستراس (Straus) بائر (Bauer) ، ايڊگر (Edgar)، برونو (Bruno)، روجي (Roge)، ۽ فيوئرباخ(Feuerback) وري هيگل جي جدليات ۽ منطق منجهان ئي عيسائي مذهب کي رد ڪيو ، انهن مان ڊيوڊاستراس (Straus)حضرت عيسيٰ جي زندگي بابت ٻن جلدن ۾ هڪ ڪتاب (Life of Jesus)لکيو هو ، جنهن ۾ هن عيسائين جي مذهبي ڪتابن تي سخت تنقيد ڪئي هئي، مارڪس بہ کاٻي ڌر جو هيگالين هو . هن ڌر وارن پاڻ کي نئين ٿهي وارا هيگالين (Young Hegalian) بہ ڪوٺيو ٿي . خاص هيگل جي فلسفہ جي تشريح لاءِ نوجوانن جرمنيءَ ۾هڪڙي ڪلب کولي هئي ، جنهن کي ڊاڪٽرس ڪلب (Doctor,s Club) سڏجي ٿو، مارڪس بہ هن ڪلب جو ميمبر ٿيو ، جنهن جو روح روان مذهبيات جو ليڪچرار برونو باير هو . مارڪس جو بهترين دوست ڪو پن (Koppen) بہ ڪلب جو ميمبر هو، جوم اصل ۾ تاريخ جو استاد هو . جاگرافي جو ليڪچرار ائڊالف روتنبرگ بہ ڪلب جو سرگرم رڪن ٿي رهيو هو، مارڪس پنهنجي مطالع ۾ دوستن جي وساطت سان جلد ئي هيگل جي فلسفہ کان مانوس ٿيو . هن

هيگل سان اختلاف فقط آئيڊيلزم واري تصور کان ڪيو، جڏهن تہ مارڪس مٽيريلزم ۾ يقين ڪندو هو . فلسفي جي هنن ٻنهي شاخن جي تشريح اوهان مٿي پڙهي آيا آهيو.

مثال طور مارڪس پنهنجي داس ڪئپيٽال (Capital) جي پهرئين ڀاڱي جي ٻي جرمن ايڊيشن جي مهاڳ تي هيگل جي آئيڊيلزم واري تصور تي تنقيد ڪندي، پنهنجي مٽيريلزم واري نظريہ کي صحيح ٿو سمجهي .

My dialectic method is not only different from the Hegalian, but is its direct opposite. To Hegel, the life process of human brain, i.e. the process of thinking which, under the name of idea, he even transforms into an independent subject, is the demiurgos of the real world, and the real world is only the external, phenomenal from of the idea. With me, on the contrary, the ideal is nothing else than the material world refelected by the human mind, and translated into forms of thought. (Capital, vol. 1 preface of 11 Germen editon by Marx, P-19, Moscow).

مٿي مارڪس، هيگل سان پنهنجي اختلاف جي نوعيت ٻڌائي آهي . جيتوڻيڪ اڳتي هلي 18 صفح تي هو هيگل کي ” زبردست مفڪر “ (Mighty Thinker)جو لقب ڏئي ٿو، مارڪس جي پيروي ڪندي سندس معتقد ۽ مشهور مارڪسي مفڪر اينگلس (Engeles) بہ هيگل تي تنقيد ڪندي، ان سوال جي جواب ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي آهي تہ هيگل ڇو حقيقت کي نہ سمجهي سگهيو؟ ائنٽي ڊهرنگ (Anti-Duhring) اينگلس جو مشهور ڪتاب آهي . ان ۾ اينگلس لکي ٿو تہ ” جيتوڻيڪ هيگل سئنٽ سائمن سان گڏ پنهنجي وقت جو وڏو انسائڪلوپيڊيائي ذهن رکڻ وارو شخص هو ، پر ان هوندي بہ هن جو دماغ هيٺين ٽن سببن ڪري

محدود رهيو. پهريون تہ هن جو پنهنجو علم بي پايان نہ هو. ٻيو تہ هن جي دور واري علم ۽ خيالات ۾ ايتري وسعت ڪانہ هئي، ۽ ٽيون تہ هو آئڊيلسٽ هو."

Hegel was with saint Simon, the most encyclopadic mind of his time, yet he was limited, ilrst by the necessarily limited extent of his own knowledge and, second, by the limited extent and deoth of the knowledge and conception of his age. To these limits a third must be added. Hegel was an idealist. (P-38, 3rd edition, moskow, 1962).

ميٽرلزم ۽ مارڪس

مطلب تہ مار ڪس ۽ سندن چيلن جو سڄو زور مٽيريلزم جي فلاسفي تي آهي. مارڪس جو چوڻ هو تہ مادو غيرفاني آهي، ان جو ڪوبہ خالق ڪونہ آهي. مارڪس جي وقت ۾ ان کان اڳ بہ فلسفين جي هڪ گروهہ ميٽريلسٽ علماء جي تصورات جي شديد مخالفت ڪئي هئي، پر افسوس جو اهڙن فلسفين کي سائنس جي سپورٽ ۽ مدد مليل ڪانہ هئي. پر اڻويهين صديءَ جي شروعات ۾ موجوده دور جي هڪ عظيم ترين سائنسدان پروفيسر آئن اسٽائن (Eienstein) اضافيت جي نظريہ (Theory of Relativity)کي پيش ڪري، مادي جي صدين واري تصور کي ڪاپاري ڌڪ پهچايو ۽ سائنسي طورتي ثابت ڪيو تہ مادو غير فاني نہ آهي، اهو ناس ٿئي ٿو. ڪاش، اڄ مارڪس جيئرو هجي ها تہ کيس ڳل پوي ها تہ سندس مادي جي غير فاني هجڻ واري تصور جي عمارت کي آئن اسٽائن ڊاهي وڌو آهي ۽ هن سلسلي ۾ مارڪس جا سڀ دليل باطل ثابت ٿيا. هينئر نظريہ اضافيت پيش ٿيڻ بعد مادي جي خواص متعلق سائنس جي دنيا ۾ آئن اسٽائن وڏو انقلاب آندو، هڪ مغربي فرينچ ماهر طبعيات پروفيسر روري صاحب (Roughier)نظريہ اضافيت مان پيدا ٿيل نتيجن تي بحث

ڪندي پنهنجي ڪتاب " فلسفہ ۽ طبعيات جديد " (Philosophy and new Physics) ۾ لکي ٿو تہ " ان طرح مادو اليڪٽرانس ۾ تبديل ٿي وڃي ٿو، جو لطيف لهرن جي صورت اختيار ڪندي فنا ٿي وڃي ٿو. گويا مادي جو مستقبل نقصان ۽ قوت جو ناقابل تلافي انتشار عمل ۾ اچي ٿو.ماده جي سدا حيات رهڻ جي هن همہ گير اصولن جي بجاءِ جنهن کي سائنسدانن سائنس جو بنياد قرار ڏنو هو، جنهن جو مقصد ان کي قابل فهم بنائڻو هو، يعني " نہ تہ ڪا چيز وجود ۾ ٿي اچي ۽ نہ وري فنا ٿي ٿئي " هاڻي اسان کي هي متضاد اصول وضع ڪرڻ کپي تہ " ڪابہ شيءِ وجود ۾ نٿي اچي پر هر ڪا شيء فنا ٿي ٿئي،" دنيا هڪ آخري بربادي جي طرف وڌندي ٿي وڃي ۽ ايٿر جنهن جي باري ۾ ناحق هيءَ دعويٰ ڪئي ويندي هئي تہ اها ڪائنات جو سهارو آهي، ڪائنات جي آخري قبر ثابت ٿي ٿئي."

The matter is Resolved into electrons which them selves vanish in etherized undulations. So that there is final loss of matter, and an uncompensated dissipation of energy. For the universal principles of invariance which the ionic natural philosophers placed at the basis of natural philosophy and which assured its intelgibility, namely nothing is created, nothing is lost. One must substitute the contrary principle. Nothing is created every thing is lost. The world marches towards a final banlruptck and the either of which it has been asserted in vain, that it is the matrix of the world, is being revealed as being their final tomb. (P. 150 English translated by Marton).

آئن اسٽائن جي نظريه مطابق وقت ۽ فاصلو بي حقيقت ٿي ويا آهن ۽ خود حرڪت بي معنيٰ ٿي وئي آهي. مادو فاني ثابت ٿي ويو آهي. فقط خدا جي ذات غير فاني آهي. مادي جي متعلق مارڪس جو سڄو فڪري ڍانچو ڊهي پيو آهي ۽ سندس دليل جي مينار کي آئن اسٽائن ڊاهي پٽ تي پرزا پرزا ڪري ڇڏيو آهي. هينئر مارڪس جي چيلن کي ڪو حق ڪونه ٿو پهچي ته هو مادي کي غير فاني ثابت ڪرڻ لاءِ مارڪس جي منطق جو سهارو وٺن .

مارڪس ۽ اپيڪيورس (Epicureus)

لينن ڪارل مارڪس جي هڪ مختصر سوانح حيات 1914ع ۾ لکي هئي . هن جو هي قيمتي مضمون سندس سليڪٽيڊ ورڪس حصه اول ۾ نقل ٿيل آهي ، جيڪو ماسڪو مان شايع ٿيو آهي. لينن لکي ٿو ته "مارڪس پنهنجي يونيورسٽي جو ڪورس 1841ع ۾ پورو ڪيو هو . هن (مشهور يوناني مفڪر اپيڪيورس (Epicureus)تي ڊاڪٽريٽ جي ٿيسز پيش ڪئي هئي."

He concluded his university course in 1841. submitting a doctorate thesis on the philosophy of Epicureus. (V.I. Lenin, Selected works, Vol:1, P.4)

مارڪس جي فڪر تي پنهنجي ديش واسي هيگل کان علاوه قديمي يوناني فيلسوف اپيڪيورس جو وڏو اثر رهيو ۽ اها اپيڪيورس جي شخصيت سان سندن عقيدت مندي هئي ، جو هن اپيڪيورس تي لينن جي لکڻ مطابق ڊاڪٽريٽ جي ٿيسز پيش ڪئي هئي . ياد رکڻ گهرجي ته اپيڪيورس جي فلسفه تي اڄ تائين فقط هڪڙو ڊاڪٽر ٿي گذريو آهي ۽ اهو آهي ڪارل مارڪس . هي اپيڪيورس جو فلسفو ڇا آهي ؟ ان جو مختصر ۽ جامع جواب فارسي جي هڪ عام مستعمل جملي ۾ ملي ٿو .. يعني "بابر بعيش ڪوش ڪه عالم دوباره نيست " کائو پيئو ، عيش ڪيو

مزا ماڻيو پيو ڪو جهان ئي ڪونهي.جناب شيخ اياز جو هي شعر به اپيڪيورس جي فلسفه مطابق آهي ته " پيئو پيئو ، جيئو جيئو ، نچو نچو ،، وغيره .

انگريزي ٻوليءَ ۾ به اپيڪيورس جو لفظ هاڻي لذت پرستي، عيش پسندي ۽ شهوت پرستي جي معنيٰ ۾ استعمال ٿيندو آهي . مثال طور " فلاڻي شخض اپيڪيورين زندگي گذاري ."

So and so leads an Epicurean life.

ٻين لفظن ۾ ان جي معنيٰ ٿيندي ته فلاڻي شخص جي زندگيءَ جو فقط اهوئي مقصد آهي ته ؛

بابر بعيش ڪوش ڪه عالم دوباره نيست "

مارڪس جو هي عياش ممدوح اپيڪيورس يونان جو هڪ قديم فلسفي ٿي گذريو آهي، جو 342 سال قبل مسيح ۾ ڄائو ۽ 270 سال قبل مسيح ۾ وفات ڪيائين . اپيڪيورس تي مارڪس جي ٿيسز اڃان تائين ماسڪو سان شايع ڪونه ٿي آهي ، پر هن قديم فلاسفر جي اصولن جي جامع تشريح يورپ جي هڪ نامور دانشور پروفيسر برٽرانڊ رسل پنهنجي ڪتاب " دانش مغرب " (Wisdom of the west) ۾ ڪئي آهي . هو لکي ٿو ته " اپيڪيورس ارڙهن سالن جي ڄمار ۾ ساماس (Samas) کان اٿينس (Athenes)شهر ۾ آيو ۽ ٿوري وقت کان پوءِ ايشيا مائنر ڏانهن هليو ويو ، جتي هو هڪ ٻئي يوناني فلسفي ڊماڪريٽس جي فڪر کان متاثر ٿيو هو. ٽيهن سالن جي عمر ۾ اپيڪيورس اٿينس شهر ۾ پنهنجو هڪ اسڪول کوليو هو ، جو 307 سال قبل مسيح کان سندس مرڻ جي سن يعني 270 قبل مسيح تائين هلندو رهيو . هي اسڪول هن پنهنجي گهر ۽ چار ديواريءَ ۾ کوليو هو، جنهن کي ٻاهرين دنيا جي گوڙ گهمسان کان محفوظ رکيائين " (صفحه 108)

اپيڪيورس جي اصولن تي بحث ڪندي رسل لکي ٿو تہ " هن جي نظريہ جو مرڪزي نڪتو بلا روڪ جي امن پسندي جو اصول آهي . اپيڪيورس لاءِ بهترين نيڪي يا ڀلائي لذت ۽ عيش پرستي آهي. ان کانسواءِ چڱي حياتي گذارڻ ناممڪن آهي ."

The central aim of his doctrine is the attainment undisturbed condition of peacefulness. The prime good for Epicureus is pleasure. Without it the good life is eimpossible. (P-108)

اپيڪيورس جو شمار متيريلسٽ حڪماء مان آهي . مارڪس وانگر هن جو بہ عقيدو هو تہ مادي جي نہ تخليق ٿيندي آهي نہ ئي مادو فاني آهي . جيتري قدر مذهب جو تعلق آهي تہ ان بابت رسل پنهنجي ڪتاب ۾ لکي ٿو تہ اپيڪيورس ڪلي طور مذهب کي مسترد ڪري ڇڏيو . روسي شاعر لڪريٽس (Lucretious) پنهنجي هڪ نظم (Dererumnatura) ۾ اپڪيورس جي نظريہ جي تشريح ڪئي هئي .

اپيڪورس جي فلسفي جي مٿي تشريح ڪئي وئي . مارڪس جو هي محبوب مفڪر هو، جنهن تي هن ڊاڪٽريٽ جي ڊگري حاصل ڪئي هئي..

مارڪس جي زندگيءَ جي جهلڪ اوهان مٿي پڙهي آيا آهيو. سندس زندگي بہ اپيڪيورن يعني عيش پرستي ۽ لذت پرستيءَ ۾ گذري، هن جا معاشقا جيني جي سونهن تي مجنون ٿيڻ، مذهب کي رد ڪرڻ ۽ دهريت کي اختيار ڪرڻ، اهي ڪم سڀ اپيڪيورس جو فيض آهي . "گر همين مڪتب و همين ملا ڪار طفلان تمام خواهد شد ." اڄ بہ مارڪس جا سڀ عقيدت مند اپيڪيورن زندگي گذارين ٿا .

مارڪس ۽ دهريت

ڪميونزم جو بابو ڪارل مارڪس الله تعاليٰ جي هستيءَ جو وڏو منڪر ۽ دهريو هو . مسلمان ملڪن ۾ توحيد جو تصور نهايت ئي پختو ۽

راسخ آهي . اسين مسلمان گنهگار ڇو نہ هجون ، الله تعاليٰ جي هستي جي انڪار جو تصور بہ نٿا ڪري سگهون ، مارڪس جي مريدن کي اها ڪل آهي . هنن مسلم عوام ۾ ڪميونزم کي مقبول بنائڻ لاءِ اها ترڪيب ورتي تہ اسان جو مقصد محض اقتصادي مساوات ۽ استحصال کي ختم ڪرڻ آهي . اسان جو مذهبي معاملات سان ڪو واسطو نہ آهي . اسان تي مذهب جي مخالفت ڪرڻ جو الزام سامراجين لڳايو آهي وغيره . پر هن کان وڌيڪ ٻيو ڪو فريب ٿي نٿو سگهي . سندن روسي آقا ان معاملي ۾ وڌيڪ ايماندار آهن .هو پنهنجن ڪتابن ۾ وڏي واڪ سان لکن ٿا تہ مارڪس دهريو ۽ خدا جو منڪر هو . مثال طور مارڪس جا روسي سوانح نگار هن بابت لکن ٿا تہ " جيئن ئي هن جي دهريت وارو نظريہ وڌيو ، مارڪس کي اپيڪيورس جي فلسفي لاءِ قدرتي جاذبيت پئدا ٿي پيئي ، جو قديم يونان جو وڏو مفڪر هو ، جنهن کي مارڪس يونان جو وڏو ديپ جلائيندڙ ڪوٺيندو هو ."

As his atheistic outlook developed Marx felt a natural attraction to the philosophy of Epicureus, one of the foremost thinkers of the ancient world, whom he called the greatest Greek enlightener. (Kari Marx P. 29, Moscow).

مارڪس جي دهريت ۽ منڪر خدا هجڻ جي مٿين شاهدي ڪنهن سامراجي مصنف جي نہ آهي ، پر خود ڪميونسٽ روس جا ليکڪ پنهنجي پيشوا کي دهريو ثابت ڪرڻ ۾ خوشي محسوس ٿا ڪن . ڪارل مارڪس جا هي روسي سوانح نگار پنهنجي رهبر متعلق لکن ٿا تہ (اپيڪيورس تي پنهنجي ٿيسز جي)" پيش لفظ ۾ مارڪس اعلان ڪيو تہ دهريت ۽ خدا جي وجود جو منڪر ٿيڻ هن جو پنهنجو مذهبي عقيدو آهي ."

In his foreword Marx proclaimed atheism to be his creed. (P- 31)

اڳتي روسي اديب پنهنجي هيري متعلق لکن ٿا ته " پنهنجي ٿيسز ۾ مارڪس ان ڳالهه تي زور ڏنو هو ته خدا جي وجود بابت سڀ نام نهاد ثابتيون فقط هڪڙي ئي ڳالهه کي مختلف لفظن ۾ دهرائڻ جي برابر آهي . پر هن محسوس ڪيو ته جيتوڻيڪ مذهبي نظريو غير عقلي آهي ، تنهن هوندي به مذهب هڪ حقيقي طاقت ضرور آهي.

In his thesis Marx stressed that all the so called proofs of God,s existence were mere tauto logics, but he realized that, while the religious out look was irrational, religion did constitute a force. (P-51)

مذهب کي غير عقلي ڪوٺڻ وارا پنهنجي چرپاپ جو ثبوت ڏيئي رهيا آهن . جيڪڏهن مذهب غير عقلي آهي ته ويهين صديءَ جو عظيم سائنسدان آئن اسٽائن ڇو خدا ۾ پڪو يقين رکندو هو ۽ آئن اسٽائن جي خيالات جو پوريءَ دنيا ۾ چوٻول ٿيو ۽ هن ڌرتيءَ جي سموري مخلوق کيس خراج عقيدت ڏنو ته ان وقت آئن اسٽائن چوڻ لڳو ته " خيالات خدا وٽان ظهور پذير ٿين ٿا ." (Ideas are from God) ماهوار برسات ڪراچيءَ جي شيخ اياز نمبر تي سنڌي ڊائيجسٽ ۾ تبصره ڪندي خالق ڪائنات جي وجود ثابت ڪرڻ لاءِ مون آئن اسٽائن ۽ ٻين ڪيترن ئي عظيم ڏانشورن جا قول نقل ڪيا هئا . (ملاحظ ٿئي سنڌي ڊائيجسٽ ڊسمبر 1976ع). حقيقت هي آهي ته مارڪس جي ڪميونزم واري نظريه کان سواءِ ٻيو ڪوبه غير عقلي نظريو ٿي نٿو سگهي . الله تعاليٰ جي شان ۾ گستاخي ڪندي مارڪس چوي ٿو ته " جنهن کي به هيءَ دنيا بغير عقل جي ڏسڻ ۾ ٿي اچي ، ۽ جو پاڻ به عقل کان عاري آهي ، اهڙي شخص لاءِ ئي خدا موجود آهي ."

Marx pointed out that for whom the world appears without reason, hence who is without reason himself, for him God exists. (P-51)

مطلب ته مذهب ۽ ۽ خدا جي وجود جي خلاف مارڪسي لٽريچر مان اهڙا هزارين حوالا پيش ڪري سگهجن ٿا . هينئر مان اهڙن ساده لوح مسلمانن کان سوال ڪرڻ ٿو چاهيان، جيڪي ڪميونسٽن جي پروپئگنڊا جو شڪار ٿي چوندا آهن ته " اسلام ۽ ڪميونزم جي پروگرام ۾ ڪو فرق نه آهي . ڇا خدا جي وجود جو انڪار ڪرڻ به اسلام آهي ؟ ياد رکڻ گهرجي ته هر سچو ڪميونسٽ مذهب ۽ خدا جو باغي ۽ منڪر آهي . جيڪڏهن ڪوبه شخص پاڻ کي ڪميونسٽ سڏائيندي، مذهب يا خدا ۾ يقين ڪري ٿو ته اهڙو شخص جاهل آهي . جي جاهل نه آهي ته پوءِ پڪو منافق آهي . مارڪس جو سچو پروگرام اسانجي دين، عقيدي ۽ شريعت جي خلاف آهي. مارڪس سڀني مذهبن کي رد ڪري، فقط هڪڙو ئي مذهب قائم ڪرڻ گهري ٿو ، ۽ اهو آهي ڪميونزم جو مذهب ، ان ڪري اسين مسلمان مارڪس جي مخالفت کي عين ايمان ۽ عبادت ٿا سمجهون .

صحافي مارڪس

مارڪس هينئر سياست ۽ عملي زندگيءَ ۾ داخل ٿي چڪو هو . هن ان جي شروعات مولانا ابوالڪلام آزاد وانگر صحافت سان ڪئي هئي . صحافت جي ميدان ۾ مارڪس کي داخل ڪرائڻ جو سهرو سندس دوست آرنالڊ روجي (Arnold Roge) جي سر تي آهي. هي صاحب پاڻ ليفٽ هيگالين (Hegalian) گروپ سان تعلق رکندو هو ، جيئن مون اڳ ۾ سندس ذڪر ڪيو آهي، روجي پاڻ به هڪ جرمن اخبار هئلشي (Hallische) جو ايڊيٽر هو . بعد ۾ مارڪس روجي کان به رسي ويو ۽ پنهنجي هن محسن کي بورجوازي ۽ سرمايدارن جي ايجنٽ جي خطاب سان نوازيائين . مارڪس جي روسي سوانح نگارن پنهنجي ڪتاب جي صفحه 57 تي (Break

with Ruge) جي عنوان سان ان بابت لکيو آهي. مارڪس جا روسي سوانح نگار اسان کي ٻڌائين ٿا ته پنهنجي تعليم مڪمل ڪرڻ بعد مارڪس بون يونيورسٽيءَ ۾ پروفيسر ٿيڻ چاهيو ٿي پر اها نوڪري ڪيس ڪانه ملي . آخرڪار مارڪس سياست ۾ حصو وٺڻ شروع ڪيو . ان وقت پروشيا جي سرڪار پريس تي سينسر شپ عائد ڪئي هئي . ان قدم تي ناراض ٿي، مارڪس فيبروري 1842ع ۾ پروشين سرڪار جي سينسر شپ خلاف پريس جي آزادي متعلق هڪ آرٽيڪل لکيو هو . ان وقت هي آرٽيڪل جرمنيءَ ۾ ته شايع ٿي نه سگهيو البته 1843ع ۾ ان کي روجي سئزرلئنڊ مان شايع ڪرايو هو . سينسر شپ جي خلاف ۽ پريس جي آزادين جي بحالي لاءِ آرٽيڪل لکڻ لاءِ صحافي مارڪس جو شڪريو.

رينشي زيتنگ (RheinischeZeitung) جي ايڊيٽري

جنوري 1842ع ۾ جرمنيءَ جي شهر ڪولون(Cologne) شهر مان رينشي زينتگ اخبار باقاعدگي سان نڪرڻ لڳي . هن اخبار جا مالڪ رينلئنڊ صوبي جا وڏا سرمايدار جهڙوڪ ڪئمپهلسين ، هئنسين ۽ ٻيا هئا، مٿئين اخبار جو پهريون ايڊيٽر مارڪس جو هڪ ساٿي ۽ ينگ هيگالين گروپ سان تعلق رکندڙ ائڊالف روتنبرگ Adolf Ruten berg) مقرر ٿيو. آخر ڪار پندرهين آڪٽوبر 1842ع تي مارڪس سرمايدارن جي اخبار جو ايڊيٽر ٿيو ۽ پنهجي بدترين دشمن (سرمايدارن) جو پگهاردار نوڪر ٿيو . روس جا اديب خود شاهدي ڏين ٿا ته اخبار رينشي زيتنگ جا مالڪ سرمايدار هئا . (ملاحظ ٿئي ڪتاب ڪارل مارڪس صفحه 34) ڇا اها مارڪس جي اصول پسندي هئي،جو هو سرمايدارن جي انڊسٽري جو ملازم رهيو؟ مارڪس لاءِ زيتنگ جي ايڊيٽري به ائين هئي ، جيئن مون جهڙي ڪميونسٽ نظام جي مخالف کي ڪراچيءَ مان روسي سفارتخاني جي طرفان جاري ٿيل طلوع رسالہ جو ايڊيٽر مقرر ڪيو وڃي .

مارڪس جي زندگيءَ جو هي وڏو تضاد آهي. جيئن اڳ ۾ لکي چڪو آهيان ته سندس زال جيني به وڏي امير زادي هئي. غريبن جي همدرد مارڪس جي گهر واري به ته غريب گهراڻي جي هجڻ گهرجي ها. اهڙيءَ طرح سرمايدارن جو ملازم ٿي ڪري، مارڪس کي انهن جي شدت سان مخالفت ڪرڻ جو ڪهڙو اخلاقي جواز هو . هن قسم جي منافقانه طرز عمل کي علامہ اقبال پنهنجي هڪ قيمتي شعر ۾ چڱو ننديو آهي.

فرمائي ٿو:

ہو اگر قوت فرعون پہ در پردہ مرید
قوم کے حق میں ہے لعنت وہ کلیم الاہی

رينشي زيتنگ اخبار جا مالڪ سرمائيدار حزب اختلاف سان تعلق رکندا هئا، ان ڪري وقت جي سرڪار هن تي سينسر شپ عائد ڪئي هئي ۽ مارچ 1843ع کان اخبار جي پبليڪيشن بند ٿي وئي. سيپٽمبر 1844ع ۾ پئرس منجهه مارڪس جي واقفيت اينگلس (Engeles) سان ٿي هئي، جا دوستي سندس مرڻ گهڙيءَ تائين قائم رهي. اينگلس پاڻ سرمائيدار هو ، جنهن ڏکي وقت ۾ مارڪس ۽ هن جي اولاد جي ڪفالت ڪئي ۽ هو مارڪس جو وڏو حواري ٿي گذريو آهي. پئرس جي قيام دوران مارڪس بورجوازي (Bourgeios) سوشلزم جي علمبردارن سان علمي ڪشمڪش ڏيڪاري ۽ مشهور فرينچ سوشلسٽ پروڌن (Proudhon) جي ڪتاب جو جواب (Poverty of philo) ڏنو. مارڪس جو هي جوابي ڪتاب 1847ع ۾ شايع ٿيو هو . پئرس ۾ مارڪس جي سرگرمين تي پروشيا جي گورنمينٽ نوٽيس ورتو ، ان ڪري 1843ع ۾ پئرس ۾ مارڪس جي داخلا تي پابندي وڌي وئي هئي. جتان هو بروسيلز هليو ويو. 1847ع جي بهار جي موسم ۾ مارڪس ۽ اينگلس هڪ خفيه تنظيم ”ڪميونسٽ ليگ“ جا ميمبر ٿيا. هن تنظيم جي فرمائش تي ٻنهي گڏجي مشهور ”ڪميونسٽ پڌرنامو“ (Communist Manifesto) فيبروري 1848ع ۾ شايع ڪرايو.

ساڳي سال فرانس ۾ انقلاب اچڻ ڪري، مارڪس کي بيلجم مان بہ نيڪالي ملي. مارڪس ٻيهر پئرس پهتو. جتان سنئون سڌو جرمنيءَ جي شهر ڪولون ۾ پهتو. اخبار رينشي زيتنگ هن شهر مان ٻيهر شايع ٿي ۽ پهرين جون 1848ع کان اٺويهين مئي 1849ع تائين مارڪس هن اخبار جو چيف ايڊيٽر ٿي رهيو. مارڪس جي مخالفن هن تي ڪيس ڪيو هو، پر 9 فيبروري 1849 تي هو ڪورٽ مان آزاد ٿيو ۽ ساڳئي وقت 16 مئي 1848ع ۾ هن کي جرمنيءَ مان پڻ لوڏي ڪڍيو ويو هو.

مارڪس سڌو پئرس هليو آيو، پر اتي بہ تيرهين جون 1846ع جي مظاهرن ڪري، مارڪس پئرس کي الوداع چئي لنڊن ۾ سياسي پناهہ گزين ٿيو ۽ باقي سموري حياتي لنڊن ۾ گذاريائين. رينشي زيتنگ اخبار جي ايڊيٽري دوران مارڪس جي هڪ ٻئي اخبار نويس ساٿي موزهيس (Moses Hess) مارڪس جي ذهن ۾ سوشلزم جا جراثيم وڌا هئا. هيس بہ مارڪس جو اهڙو ذهني رهبر هو، جيئن اسان جي سنڌ جي سوشلسٽن جو رهبر حشو ڪيولراماڻي (هاڻي ڀارت واسي) آهي. مارڪس جي وطن جرمنيءَ ۾ ڪميونزم تي پهريون ڪتاب انهيءَ موززهيس لکيو هو (The sacred history of mankind) يعني "انسان ذات جي مقدس تاريخ." خود مارڪس جي پنهنجي شهر ٽريوز ۾ 1830ع ۾ فرينچ يوٽوپين (Utopian) سوشلزم جو اثر نفوذ ٿيو. مارڪس ان وقت ٻالڪو هو. مارڪس جي شهر جو هڪ مشهور سوشلسٽ لڊوگ گال (Ludwig Gal) فرينچ سوشلسٽ فوري (Fourier) جي خيالات جي سرگرم تبليغ ڪئي هئي. جرمنيءَ ۾ سوشلزم ۽ ڪميونزم جي ارتقا بابت مورخين، لورينزوان سٽين (Lorenzvsonstein) جي ڪارنامن کي نهايت ئي تفصيل سان بيان ڪيو آهي. سندس ڪتاب "اڄوڪي فرانس ۾ سوشلزم ۽ ڪميونزم"

(The Socialism and Communism of Present day France) جي نظام لاءِ وڏو ميدان تيار ڪيو هو.

مارڪس پاڻ کان اڳ انهن سڀني سوشلسٽ مفڪرن جي ڪم جو فائدو ورتو ۽ ڦني خان بڻجي ويهي رهيو. پوڪيو اڳين، فصل لٽي ويو مارڪس. جيئن اسان جي سنڌ ۾ قوم پرستي ۽ سڪيولرزم لاءِ ڪم ڪيو محترم جي. ايم. سيد ۽ بلوچ ليڊر ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي، ٻج قوميت جو انهن پوڪيو ۽ فصل تيار ٿيڻ تي لٽي ويا پيپلز پارٽيءَ وارا. مارڪس بہ ائين ئي ڪيو هو. ڪميونزم جي تاريخ پڙهڻ سان بالڪل ظاهر ٿئي ٿو تہ ڪميونسٽن پنهنجي ليڊر ڪارل مارڪس وانگر ٻين جا پوکيل ميوا ڪاڍا آهن. مثال طور روس ۾ ڪميونسٽ پارٽيءَ جو بنياد مارچ 1898ع ۾ منسڪ (Minisk) ۾ پيو هو. ان وقت پارٽي اقليت ۾ هئي ۽ سندن زور بہ ڪونہ هو. فيبروري 1917ع جي مينشويڪ (Menshevik) انقلاب ۾ زار شاهي کي ختم ڪيو ويو. ان وقت لينن سوڌو ڪيترائي ڪميونسٽ ليڊر جلاوطن هئا. روس تي صدين کان ظالم زارن جي حڪومت هئي، جنهن جو فيبروري 1917 واري انقلاب ۾ خاتمو ڪيو ويو. انقلاب کان پوءِ عارضي گورنمينٽ ٺهي، جنهن جو سربراهہ ڪرنسڪاءِ هو. دما (Duma) اسيمبليءَ اندر اڪثريت مينشويڪن جي چونڊجي آئي هئي. ان ۾ ڪميونسٽ 5 يا 6ڄڻا چونڊيل هئا. روس جي جرمن سان لڙائيءَ جو ناجائز فائدو وٺي اقليت جي نمائندن يعني ڪميونسٽن آڪٽوبر 1917 ۾ بيورو ڪريسي سان سازش ڪري، مقبول گورنمينٽ هٽائي، پنهنجي آپيشاهي قائم ڪئي. يعني پوکيو مينشويڪن، لٽي ڪائي ويا بالشويڪ يا ڪميونسٽ، ٻين لفظن ۾ ائين چئجي تہ ڪميونسٽ هميشه ٻين جي ڪمائي ڪائيندا آهن. روسي انقلاب جي تاريخ بيان ڪرڻ وقت ان تي وڌيڪ تفصيلي روشني وجهندس. روس کان علاوه چين ۾ بہ ڪميونسٽ ٻين جو پوکيل فصل لٽي ويا. چين ۾ صدين

تائين حڪمران منچو (Manchu) بادشاهن جو خاتمو اتان جي عظيم ليڊر ڊاڪٽر سن يات سين (Sunyatsen) جي هٿان ٿيو. جيڪو سياست دان سان گڏ ميڊيڪل پرئڪٽيشنر بہ هو. هن ئي صاحب جي ڪوشش سان ڪومنتانگ پارٽيءَ جو بنياد پيو. آڪٽوبر سن 1911ع ۾ ڊاڪٽر سن يات سين چين ۾ بادشاهت کي ختم ڪيو. چين ۾ ڪميونسٽ پارٽيءَ جو بنياد، انقلاب کان يارهن سال پوءِ 1921ع ۾ پيو. بعد ۾ چين اندر آڪٽوبر 1949ع ۾ ڪميونسٽ رياست قائم ٿي. ڪوئي شڪ نہ آهي تہ ان لاءِ چيني ڪميونسٽن بہ وڏي قرباني ڏني هئي. پر انقلاب جو بنياد هڪ غير ڪميونسٽ ڊاڪٽر سن يات سين وڌو هو، جنهن جي سئن من چو (Sanmincho) پروگرام يعني چڱي زندگي گذارڻ (Proper lively hood) مان ڪميونسٽن بيحد فائدو ورتو. جيڪڏهن وقت مليو تہ انشاء الله چيني انقلاب جي تاريخ بہ لکندس. هتي مٿين مثالن ڏيڻ جو مقصد فقط هي ڏيکارڻ آهي تہ ڪميونسٽن ٻين جي ذهني ۽ جسماني پورهئي مان هميشه فائدو پئي ورتو آهي. چو تہ جيئن مٿي عرض ڪيو ويو، سندن وڏي مارڪس بہ ائين ئي ڪيو هو. هڪ محقق ايڊمنڊ ولسن (Edmund Wilson) پنهنجي فاضلانہ ڪتاب (station To The Finland) ۾ اهڙين شخصيتن جا نالا لکيا هئا جن وٽان مارڪس گهڻو ڪجهہ پرايو هو. پر ڪميونسٽ دنيا ۾ مارڪس کي اوريجنل مفڪر جي حيثيت سان پيش ٿو ڪيو وڃي. مٿي عرض ڪيم تہ جدليات جو نظريو هن هيگل کان ورتو هو. موزز هيس (Hess) کان علاوه عظيم جرمن شاعر هينرخ هين (Heinrich Hene) بہ مارڪس جي ذهن اندر ڪميونزم جو عملي تخيل وڌو هو ۽ پروليٽيرين ڊڪٽيٽر شپ، جنهن جي قائم ڪرڻ لاءِ مارڪس پنهنجي ڪميونسٽ مينيفيسٽو ۾ زور ڏنو آهي، تنهن جو تصور هن کي هڪ فرينچ انقلابي بابيف (Babeuf) کان مليو هو ۽ طبقاتي جنگ جو فڪر بہ ٻين کان

ورتل هوس. پر مارڪس پهريون شخص هو، جنهن طبقاتي جنگ (Class war) واري خيال کي اقتصاديات ۾ استعمال ڪيو. اهو ڪم هن کان اڳ ڪنهن بہ نہ ڪيو هو. ولسن مٿئين حقيقت بيان ڪرڻ کان پوءِ مارڪس کي هيٺين جملي ۾ ساراهي ٿو، ۽ منهنجي خيال ۾ ان کان مارڪس جو دشمن بہ انڪار نہ ڪندو. هو لکي ٿو تہ ”هڪ نظرئي کي ترتيب ڏيئي ۽ ان کي قائم ڪرڻ ۽ هڪ (مادي) پيغمبر جي حيثيت ۾ بهرحال مارڪس جو حصو حيرت انگيز ۽ عظيم الشان آهي.“

His contributions as a synthesizer as well as prophet were, nevertheless prodigious. (P-14)

مارڪس تنقيد تي چڙندو هو

مارڪس جي هڪ وڏي ڪمزوري اها هئي جو هو تنقيد برداشت نہ ڪري سگهندو هو ۽ ان تي جلد مشتعل ٿي جذباتي ٿي ويندو هو. مارڪس جون اهڙيون ڪيتريون ئي تحريرون ملن ٿيون، جنهن مان هن جي غصي، ڪاوڙ ۽ سيمابي طبيعت ظاهر ٿئي ٿي. ۽ اهڙي طرح اجاين بحثن ۽ مناظري بازي ۾ پنهنجو وقت وڃايائين ۽ ڪئرو هنٿ ان لاءِ صحيح رايو ڏنو تہ ”اهڙي مناظري بازي ۾ مارڪس پنهنجو ڪافي وقت ضايع ڪيو ۽ جنهن مان هن جي نظرئي ۾ نہ اضافو ٿيو ۽ نڪي مارڪس جي شهرت ۾ واڌارو آيو.“

Marx was abnormally sensitive to criticism, and thus wasted much time in polemics which neither added to his doctrine nor advanced his reputation. (P. 37)

تنقيد تي چڙڻ مان مارڪس جي نفسياتي ڪيفيت واضح ٿئي ٿي. تنقيد کي خنده پيشانيءَ سان برداشت ڪرڻ هڪ وڏو ظرف آهي ۽ صحيح عالم ۽ مفڪر ان جو خيرمقدم ڪندا آهن. تنقيد کي خوش آمديد چوڻ علم ۽ ظرف جي نشاني آهي. افسوس جو ڪميونزم جو ابو مارڪس هن

صفت ۽ جوهر کان محروم هو. جڏهن ته دنيا جا ٻيا تاريخ ساز انسان تنقيد تي خوش ٿي پنهنجن مخالفن کي داد ڏيندا هئا. اهڙن وڏن ماڻهن مان هتي ويهين صديءَ جي عظيم ترين سائنسدان آئن اسٽائن جو مثال ڏيندس. سندس سوانح نگار رنالڊ ڪلارڪ (Clark) پنهنجي ڪتاب ”آئن اسٽائن، سندس زندگي ۽ زمانو“ (Einstein, the Life and Times) ۾ لکي ٿو ته ”جرمنيءَ ۾ هڪ تنظيم پيدا ٿي هئي، جنهن نظريه اضافيت کي هڪ سامي نسل جي سازش قرار ڏيئي ان تي جهلون ڪيون، سندن چوڻ هو ته هي نظريو فقط دنيا کي بگاڙڻ لاءِ پيش ڪيو ويو آهي.تنظيم وارن 1920ع ۾ جرمن جي فلهار مونڪ هال ۾ آئن اسٽائن ۽ سندس نظريه اضافيت خلاف هڪ ميٽنگ ڪوٺائي، جنهن ۾ هو پاڻ به شريڪ ٿيو هو. آئن اسٽائن اتي ويهي ظاهري طرح لطف اندوز ٿيندو رهيو. لغو ۽ نامعقول ڳالهين تي آن اسٽائن کل ۾ ويڙهجي ٿي ويو ۽ اتي هال ۾ اظهار مسرت وچان تاڙيون وڄائيندو رهيو ۽ تعريف ڪندو رهيو.“

An organization arose in Germany attacking Relativity as a part of semitic plot to corrupt the wold, when in 1920. it hired the Berlin Philhar monic Hall for a demostration against both Relativity and Einstein, he went to the metting. He sat in a box, obviously enjoying himself. At the more absurd statements, he could be seen bursting into laughter and clapping his hands in applause. (P.138)

هي آهي تنقيد کي سهڻ بابت وڏن عالمن ۽ دانشورن جو سونهري طرز عمل! مان ته ائين چوندس ته جيڪو به علمي تنقيد تي خفا ٿو ٿئي، اهو عالمن جي لسٽ مان خارج آهي. مارڪس به انهن مان هڪ آهي. تنقيد ۽ اختلاف برداشت نه ڪرڻ جي نتيجي ۾ مارڪس پنهنجي پروسي جهڙن

لائق دوستن ۽ عقيدتمند آرنلڊ روجي (Ruge) ۽ باڪونن (Bakunin) جهڙن سرفروشن کان رسي ويو هو. پهرئين شخص مارڪس کي صحافت جي ميدان ۾ آندو هو ۽ ٻئي هن کي روس ۾ متعارف ڪرايو هو.

مارڪس جي تاريخي اهميت واري ”داس ڪئپيٽال“ (Das Capital) جو روسي ترجمو 1872 ۾ هرزن ۽ باڪونن (Bakunin) شايع ڪرايو هو. هڪ ڌار ئي زبان ۾ مارڪس جي ڪتاب جو هي پهريون ترجمو هو، جنهن جو سچو ڪريڊٽ باڪونن کي ملي ٿو. ورنه ان کان اڳ ۾ مارڪس کي روس ۾ ڪو سڃاڻندو به ڪونه هو. باڪونن (پيدائش 1814ع - وفات 1876ع) هڪ باعمل سوشلسٽ هو ۽ سڄي عمر جيلن ۽ تڪليفن ۾ گذاريائين. کيس به دفعا ڦاسيءَ جي سزا ڏني وئي هئي. هڪ دفعي آسٽريليا ۾ ٻئي دفعي روس ۾ پر بعد ۾ سزا ۾ تبديلي ڪئي وئي. زار نڪولس جي مرڻ کان پوءِ روس ۾ سڀني سياسي قيدين کي معافي ملي هئي، پر بادشاه اليگزينڊر II باڪونن کي معافي ڪانه ڏني. باڪونن جي پوڙهي ماءُ بادشاه کان انٽرويو ورتو، تنهن تي روسي شهنشاهه کيس چيو ته ”مئڊم! ٻڌي ڇڏ جيستائين تنهنجو پٽ جيئرو آهي تيستائين هو هرگز آزاد نه ٿيندو.“

Know Madam, that so long as your son lives he can never be free. (Roads to freedom P. 58 by Russel).

مارڪس پنهنجي سيمابي ۽ آمرانه مزاج ڪري باڪونن جهڙي بهادر ۽ سرفروش ڪميونسٽ کي ناراض ڪيو. مارڪس پنهنجي اخبار رينشي زيتنگ ۾ جارج سئنڊ (Sand) جي حوالي سان لکيو ته ”سئنڊ وٽ اهڙا دستاويز موجود آهن، جن مان ظاهر ٿو ٿئي ته باڪونن خفيه طرح روسي حڪومت جو ايجنٽ آهي ۽ پولز ۾ تازي سياسي گرفتاري لاءِ جوابدار آهي.“ باڪونن هن الزام جي ترديد ڪئي ۽ جارج سئنڊ به زيتنگ اخبار ۾ هڪ خط جي ذريعي مارڪس جي ان واهيات الزام جي پرزور ترديد ڪئي هئي.

Marx,s paper the Rheinsche Zeitung, stated that George Sand had papers proving Bakunin to be a Russian Govt: agent and one of those responsible for the recent arrest of Poles. Bakunin of course, repudiated the charge, and George Sand wrote to the Rheinsche Zeitung denying this statement in toto. (Ibid. P.56)

هتي اشتراڪي پيغمبر جي اخلاق جو ڏيوالو نظر اچي ٿو . باڪونن جهڙي عظيم ليڊر تي مارڪس، روس جي ايجنٽي جو نسورو ڪوڙو الزام لڳايو ۽ لطف جهڙي ڳالهہ آهي تہ جنهن شخص جي شاهدي واريائين ان بہ پرزور لفظن ۾ مارڪس جي بڪواس جي ترديد ڪئي. هتان هڪ لطيف نڪتي جي وضاحت ملي ٿي. ڪميونسٽن جي تاريخ شاهد آهي تہ هنن پنهنجي ليڊر مارڪس جي نقش قدم تي هلي پنهنجن مخالفن کي هميشه سامراج جو ايجنٽ قرار ڏنو آهي. اسان پاڪستان ۾ بہ هنن جي ڪردار جو مطالع ڪيو آهي.هتان جي مسلمانن اسلامي نظريہ جي تحفظ لاءِ ڪميونزم جي مخالفت ڪئي تہ کين آمريڪي سامراج ۽ سرمائيدارن جو ايجنٽ قرار ڏنو ويو آهي. سچ آهي تہ ليڊر جي اخلاق جو مقناطيسي اثر پنهنجن ورڪرن تي وڏو ٿئي ٿو .

مارڪس جون مکيہ تصنيفون

ڪارل مارڪس جي بنيادي تحريرن تي تبصرو ڪندي هڪ اسڪالر بلڪل صحيح لکيو آهي تہ ”فيبروري 1848ع ۾ ڇپيل ”ڪميونسٽ پڌرنامو“ ڪميونسٽ پارٽيءَ جو ڌرم آهي ۽ داس ڪئپيٽال (سرمايو) ان جي انجيل آهي.“

The Communist Manifesto published in February 1848 is the creed of Communist Party, and Capital is its Bible

علامہ اقبال يهودي مارڪس جي ڪتاب داس ڪئپيٽال يعني سرمايہ جي ڪري هن کي بي جبرائيل پيغمبر ڪوٺيو هو .

صاحب سرمايہ از نسل خليل
يعني آن پيغمبر بي جبرئيل

هڪڙي ٻئي هنڌ اقبال مارڪس کي ”ناحق شناس پيغمبر“ جو لقب ڏئي ٿو ۽ چوي ٿو تہ سندس دين جو مقصد فقط پيٽ جي نام نهاد مساوات آهي.

دين آن پيغمبر نا حق شناس
بر مساوات شکم دارد اساس

مارڪس جو ڪتاب داس ڪئپيٽال

مارڪس جي لکيل ڪن ڪتابن جو مون مٿي بہ تذڪرو ڪيو آهي، ان کان سواءِ هن ننڍا ننڍا پمفليٽ ۽ ڪتابچا بہ لکيا هئا جن کي هتي نظر انداز ڪجي ٿو . مارڪس جو مشهور ۽ وڏي ۾ وڏو ڪتاب داس ڪئپيٽال آهي، جنهن لاءِ مواد ڪٺو ڪرڻ لاءِ هن برٽش ميوزم ۾ 1850ع کان وڏي جاکوڙ ڪئي. سرمايہ جو پهريون جلد 1867 ۾ لنڊن مان مارڪس جي حياتيءَ ۾ سندس مادري ٻولي جرمن ٻوليءَ ۾ شايع ٿيو . هن ئي ڪتاب ۾ مارڪس پنهنجو مشهور ”قدر زائد وارو نظريو“ (The Theory of Surplus Value) پيش ڪيو . هن نظريہ تي اڳتي هلي بحث ڪبو . ڪئپيٽال جا باقي ٻہ جلد مارڪس جي مرڻ کان پوءِ اينگلس ڇپايا هئا. ٻيو ڀاڱو 1885ع ۾ ڇپيو ۽ ٽيون ڀاڱو 1894ع ۾ ڇپيو هو . مارڪس فقط پهرين جلد کي ڏسي سگهيو . باقي ٻن جلدن جي صحت جي ذميداري اينگلس تي آهي. ڪئپيٽل لکڻ تي مارڪس ڪيتري قدر محنت ۽ مشقت ڪئي آهي، ان جو اندازو هڪ خط مان لڳائي سگهجي ٿو جو 2 اپريل 1867ع تي مارڪس هڪ اخباري نمائندي هنوور (Hanover) کي لکيو هو . مارڪس

لکي ٿو تہ ”هن ڪتاب لکڻ تي مون پنهنجي حياتي، مسرت ۽ ڪٽنب کي قربان ڪري ڇڏيو آهي.“

I have sacrificed my life. my bappiness and my family for writing the book. (Correspondence P-219)

پنهنجي ڪتاب ”داس ڪئپيٽال“ کي مارڪس ڊارون ڏانهن منسوب ڪرڻ ٿي چاهيو، پر ڊارون ان عذر تي نابري واري تہ ڪيس اقتصاديات جي ڄاڻ ڪانہ آهي. منهنجي خيال ۾ اقتصاديات جي علم جي اڻ ڄاڻائي جو بهانو ناهي ڊارون ڪسر نفسي کان ڪم ورتو . اصل سبب ڪئپيٽل جي منجهيل ٻولي، غلط نتيجا ۽ بوريت آهي. ڊارون نٿي چاهيو تہ اهڙو منجهيل ۽ ادق ڪتاب هن ڏانهن منسوب ڪيو وڃي. اهو ئي سبب آهي تہ مارڪس پنهنجي هي انجيل هڪ غيرعلمي ۽ غير معروف شخص ”ولهيم وولف“ (Wilhem wolff) ڏانهن منسوب ڪيو ، جنهن کي هو ناقابل فراموش دوست ڪوٺي ٿو. خبر نٿي پوي تہ مارڪس پنهنجو تاريخي ”ڪتاب“ اينگلس ڏانهن ڇو منسوب نہ ڪيو؟ اينگلس، مارڪس سان 1843ع کان گڏ رهندو پئي آيو . هو جدليات جي فلسفہ جو ڄاڻو ۽ ڪتابن جو مصنف بہ هيو . لنڊن جي قيام دوران مارڪس سجو پڙپانگ هو . مارڪس ۽ سندس ٻچن جي ڪفالت بہ اينگلس ڪندو هو ، جنهن کان وڌيڪ مارڪس جو ٻيو وڏو ناقابل فراموش دوست ٿي نہ پئي سگهيو . جيئن مٿي عرض ڪيو ويو ، مارڪس داس ڪئپيٽال کي ڊارون ڏانهن منسوب ڪرڻ ٿي چاهيو . ڇو جو ان وقت ڊارون پنهنجي ڪتاب (Origin of Species) جي لکڻ ڪري ڪافي مشهور هو . هڪ تہ ڊارون جو اهو ڪتاب مارڪس جو پسنديده هو ، ٻيو تہ ڊارون جي وڏي شهرت هئي ۽ مارڪس پنهنجي ڪتاب کي مقبول بنائڻ لاءِ هن جي نالي کي استعمال ڪرڻ ٿي چاهيو ، جنهن حڪمت کي شايد ڊارون بہ سمجهي ويو هو .

داس ڪئپيٽال جو انگريزي ترجمو

ڪارل مارڪس جو سوانح نگار مهرنگ (Mehring) لکي ٿو تہ ”داس ڪئپيٽل جو پهريون انگريزي ترجمو 1886ع ۾ شايع ٿيو هو.“ (صفحہ 380) ترجمي جو ڪم ٻن شخصن ڪيو هو . هڪ سيموئيل مور (Samuel Moor) ۽ ٻيو هو مارڪس جو ناٺي ڊاڪٽر ايولنگ (Eveling).مٿي مان لکي چڪو آهيان تہ هڪ ڏاري زبان روسي ۾ مارڪس جي هن ڪتاب جو پهريون ترجمو 1872ع ۾ هرزن ۽ باڪونن ڪيو هو . ان جو فرينچ ترجمو 1875ع ۾ مسٽر جي راءِ (J. Roy) ڪيو هو .

مارڪس جي ڪتاب داس ڪيپٽال تي وڏا علمي اختلاف ٽيڪا ٽپڻيون ٿيون هيون. مون اهو ڪتاب نهايت ئي غور ۽ فڪر سان پڙهيو . هڪ هڪ جملي تي سوچيندو رهيس ۽ مارڪس جي نفسياتي ڪيفيت جو مطالعو ڪندو رهيس. مون محسوس ڪيو تہ ڪتاب لکڻ وقت مارڪس سخت هيجاني ۽ جذباتي ڪيفيت ۾ مبتلا هو . هن جي ڪاوڙ ۽ اشتعال جي تہ ڪا حد ئي نہ آهي. انتقام جو جذبو جيڏو مارڪس ۾ موجود هو اوترو شايد ٻي ڪنهن شخص ۾ ملي. اها هڪ عالم جي نشاني هرگز نہ آهي. مخالفن کان بدلي وٺڻ ۾ سچ پچ تہ مارڪس جاهليت جي عربن، ڪردن ۽ ٻروچن کان بہ گوءِ کٽي ٿو وڃي. پنهنجي نظرياتي مخالفن تي مارڪس هر قسم جو ظلم روا رکي ٿو ۽ ان معاملي ۾ هو اڄ کان چوڏهن سئو سال اڳ واري عرب شاعر زهير بن ابي سلميٰ جي هڪ شعر سان متفق آهي جنهن ۾ زهير جي شعر جو آخر بند آهي تہ:

ومن لم يظلم الناس يظلم .

”يعني جيڪو ٻين ماڻهن تي ظلم نٿو ڪري سو پاڻ مظلوم ٿي ويندو.“ مارڪس بہ مٿين اصولن تي يقين رکندو هو. اندازو لڳايو تہ اهڙي ڪاوڙيل، نفرت سان ڀريل ۽ منتقم مزاج شخص جي نظريات مطابق جڏهن ڪا ڪميونسٽ رياست قائم ٿي هئي تہ ان ۾ ڪيترو نہ ظلم، زبردستي ۽

خونريزي ٿي هوندي. تاريخ ٻڌائي ٿي تہ ائين ٿيو بہ. هو. روس جي ڪميونسٽ انقلاب ۾ ويھ لک. ڪن جو چوڻ آهي تہ ٽيھ لک جانيون ضايع ٿيون هيون.

مارڪس جي داس ڪئپيٽال ۾ ٻيو وڏو نقص هي آهي تہ ان ۾ مصنف جي صاف فڪر (Clarity of thought) جي ڪمي آهي. عبارتون منجهيل، غير واضح ۽ بغير تسلسل جي آهن. داس ڪيپٽال جو پهريون ڀاڱو اشياء صرف ۽ پئسي جي بحث سان شروع ٿئي ٿو . (Commodities and Moncy)

داس ڪئپيٽال جو اثر

مارڪس جي ڪتاب داس ڪئپيٽال سان ڪو اختلاف ڪجي يا نہ، پر اها ڳالھ تسليم شده آهي تہ اڻويهين صدي جي شروعات ۾ هن ڪتاب جو نمايان اثر پيدا ٿيو ۽ ڪيترن انسانن ان کي سرمائيدارن جي پيداواري طريقن (The Capitalist Mode of Production) جي معلوم ڪرڻ لاءِ هڪ اهم دستاويز قرار ڏنو هو ۽ ڪيترن ئي دانشورن هن ڪتاب کي پڙهي سوشلزم جي نظام کي قبول ڪيو هو . مثال طور برطانيہ جو وڏو اديب، مفڪر ۽ مزاحيہ نگار جارج برنارڊشا (Bernard Shaw) بہ انهن مان هڪ آهي، جنهن 1951ع ۾ وفات ڪئي هئي. سوشلزم، ڪئپيٽلزم، سوويٽزم ۽ فاشزم جي تشريح ۽ وضاحت لاءِ جارج برنارڊشا 1929ع ۾ هڪ ڪتاب لکيو هو، جنهنجو نالو آهي.

The intelligent woman,s guide to Socialism, Capitalism, Sovietism and Fascism.

متيون ڪتاب هن عورت "ميري اسٽيوارٽ (Stewart) جي سوالن جي جواب ۾ لکيو هو جا هنجي سالي پڻ هئي. پنهنجي متان "داس ڪئپيٽال" جي اثر کي بيان ڪندي، مسٽر برنارڊشا لکي ٿو تہ "مون پاڻ داس ڪئپيٽال پڙهي سوشلزم کي قبول ڪيو هو."

I myself was converted to socialism by Das Capital. (P. 443)

اڳتي هلي مسٽر شا، مارڪس کي وڏي ذهني مرتبي وارو شخص لکيو آهي (Great mental range). ياد رکڻ گهرجي تہ سوشلزم جي تاريخ ۾ برنارڊشا جو متيون ڪتاب وڏي اهميت رکي ٿو . آمريڪا جي مشهور ڪميونسٽ اديب هاورڊ فاسٽ ڪتاب (Naked god) ۾ لکي ٿو تہ هو برنارڊشا جو ڪتاب پڙهي ڪميونسٽ ٿيو. جن دوستن برنارڊشا جو هي ڪتاب پڙهيو ، اهي مون سان اتفاق ڪندا تہ استدلال يا ٻوليءَ جي لحاظ کان انجو ڪو جواب نہ آهي. مسٽرشا پاڻ آئرش هو. ان وقت آئرلنڊ جا ماڻهو انگلينڊ جي حاڪميت خلاف جدوجهد ڪري رهيا هئا. ان جدوجهد جي نتيجي طور بہ هن مارڪس جي داس ڪئپيٽال کي پسند ڪيو، ڇو جو محڪومن ۾ مارڪس لاءِ ڪشش هوندي آهي. خود اڻويهين صديءَ ۾ آئرلنڊ جو مشهور باغي ليڊر پارنيل (Parnal) بہ ذهني طور مارڪس کان متاثر هو . برنارڊشا ۾ مارڪس لاءِ ڪشش جو سبب سندس ننڍڻ جي مسڪيني هئي. هو پنهنجي ڪتاب ۾ لکي ٿو تہ :

"پندرهن سالن جي عمر ۾ مون کي ڪلارڪي ڪرڻي پيئي."

I had to become a clerk at fifteen. I was a Proleterian undisguised. (P.184)

اهڙيءَ ڪشش جي باوجود بہ مسٽرشا (Shaw) پنهنجي ڪتاب منجهہ ڪليل لفظن ۾ اعتراف ڪري ٿو تہ (داس ڪئپيٽال ۾) پيچيده، زائد قدر واري ٿيئريءَ وارو مارڪس جو مضمون هڪ فاش غلطي هئي، جنهنجو هن ڪافي ڍنڍورو گهمايو هو ۽ ڇڱو مواد گڏ ڪيائين."

Marxs contribution to the abstract economic theory of value, by which he set much store was a blunder. (P. 500)

داس ڪئپيٽال ۾ لڪيل معاشي نظريو موجوده دور جي معاشي مفڪرين جي لاءِ دلچسپي جو باعث بڻيو . اقتصادي ماهرن جو چوڻ آهي تہ پنهنجي ڪتاب ۾ مارڪس هڪ ڪچو ۽ الهڙ ذهن ڏسڻ ۾ ٿو اچي, انجا ڪيئي باب بيڪار ۽ ڪنهن ڪم جا نہ آهن. قارئين جي دلچسپي لاءِ اهڙن عظيم اقتصادي ماهرن مان هتي جان مائنارڊ ڪينز (Keynes) جو رايو داس ڪئپيٽال بابت نقل ڪجي ٿو . هو پنهنجي ڪتاب (Essays in Persuasion) ۾ لکي ٿو تہ "داس ڪئپيٽال هڪ منسوخ ۽ فرسوده اقتصادي ڪتاب آهي, جو نہ فقط سائنسي طور غلط آهي, پر جديد دنيا جي دلچسپي ۽ استعمال ڪرڻ جي لائق بہ نہ آهي."

Das Capital is an absolete economic text book, not only scientifically erroneous, but without interest and application for the modern world. P. 300, New York, 1932)

ياد رکڻ گهرجي تہ ڪينز موجوده دور جو هڪ معاشي مفڪر ٿي گذريو آهي, جنهن 1946ع ۾ وفات ڪئي هئي.

اڄ يا سڀاڻي مارڪس جا پوئلڳ بہ تسليم ڪندا تہ سندن ليڊر جو ڪتاب منسوخ ۽ بيڪار ٿي ويو آهي ۽ اهو موجوده دنيا جي استعمال جي لائق ئي نہ آهي. جن ماڻهن داس ڪئپيٽال کي گهري غور ۽ فڪر سان پڙهيو آهي, اهي ڪنيز جي راءِ سان سئو سيڪڙو اتفاق ڪندا. علامہ اقبال تي خدا جون لک لک رحمتون هجن, هو وڏو پڙهيل انسان ۽ ممتاز فلسفي هو . اسان مسلمانن ۾ ابن رشد کان پوءِ شايد اقبال جي پايہ جو ڪو ٻيو فلسفي پيدا ڪونہ ٿيو آهي. اقبال مارڪس جي ڪتابن تي تبصره ڪندي هن طرح مخاطب ٿي چوي ٿو تہ:

تری کتابوں میں اے حکیم معاش رکھا ہی کیا ہے آخر
خطوط خمدار کی نمائش مریز کجدار کی نمائش

محققن جي توجهہ هن ڳالهہ ڏانهن ڇڪجي وئي تہ روسي زارن جي سخت سنسر شپ جي باوجود بہ مارڪس جي خطرناڪ ڪتاب داس ڪئپيٽال جو ترجمو اتي ڪتابي شڪل ۾ ڪيئن پڌرو ٿيو؟ هڪ مصنف مسٽر شومن (Schuman) انجو جواب طنزيہ انداز ۾ ڏنو آهي. اها لطيف طنز سان گڏ حقيقت سان پڻ لبريز آهي. هو پنهنجي ڪتاب "1817 کان وٺي روس" (Russia since 1917) ۾ لکي ٿو تہ "زار جي سينسر شپ داس ڪئپيٽال جي شايع ڪرڻ جي اجازت ان سبب ڪري ڏني هئي جو اهو پڙهڻ ۾ نہ پيو اچي ۽ ان سان گڏ ايڏو تہ منجهيل ۽ بي لطف آهي جو ڪنهن کي بہ نقصان رسائي نٿو سگهي."

Tsarist censorship permitted Das Capital,s publication on the ground that was unreadable, and too dull to do any body harm. (P. 5)

مارڪس جي وفات

مارڪس لنڊن ۾ اٽڪل چوٽيهہ سال قيام ڪرڻ بعد چوڏهين مارچ 1883ع تي وفات ڪري ويو ۽ ڪيس هاءِ گيٽ (High gate) لنڊن ۾ پوريو ويو . مرڻ وقت سندس عمر پنجهٺ سال هئي. هن کي برطانوي جمهوريت جي ڪري لکڻ ۽ چرڻ پرڻ جي پوري آزادي هئي. هن جمهوريت ۾ رهي ڪري دنيا کي ڪميونزم جو پروگرام ڏيئي جمهوريت کي قتل ڪيو . اڄ جتي بہ مارڪس جي اصولن تي ڪا رياست قائم ٿي آهي تہ اتي جمهوريت جو جنازو نڪري ويو آهي. روس ۾ زارن جي بدترين عهد حڪومت ۾ بہ ٿوري گهڻي اظهار ۽ اختلاف جي آزادي هئي, پر اڄوڪي ڪميونسٽ روس ۾ ان جي تصور کان بہ لڱ ڪانڊارجي وڃن ٿا.

ڪارل مارڪس جي قبر تي اينگلس جي تقرير

سترهين مارچ 1883ع تي ڪارل مارڪس جي قبر تي سندس معتقد ۽ خاص دوست اينگلس هڪ تقرير ڪئي آهي ۽ انجو تت مارڪس ۽

اينگلس جي "سليڪٽيڊ ورڪس" نالي ڪتاب جي جلد ٽئين, صفحه 162 تي ڏنل آهي. هي ڪتاب ماسڪو مان شايع ٿيو آهي. هن تقرير مان ڪافر اينگلس جي واتان دنيا جي فنائيت بابت به اڻ سڌيءَ طرح اشارو ملي ٿو . اينگلس تقرير ڪندي چيو ته "چوڏهين مارچ منجهند ڪان پوءِ پوڻي ٽين بجه ڊاري دنيا جي وڏي ۾ وڏي مفڪر سوچڻ ڇڏي ڏنو. اسان هن کي ٻن منٽن لاءِ اڪيلو مس ڇڏي وياسون ۽ جڏهن واپس آيا سون ته ڪيس پنهنجي آرام ڪرسيءَ تي ابدي ننڊ ۾ ستل ڏٺوسين."

On 14 th of March at quarter to three in the afternoon the greatest living thinker ceased to think. He had been left alone for scarcely two minutes, and when we came back, in his arm chair peaceful gone to sleep but forever. (P.162)

اينگلس اڳتي چوي ٿو ته "جهڙيءَ طرح ڊارون عضوياتي ارتقا جو نظريو ڏنو, ساڳيءَ طرح مارڪس به انساني تاريخ جي ارتقا جي نظريه کي منڪشف ڪيو."

Just as Darwin discovered the law of development of organic nature, so Marx discovered the law of development of human history. (P. 162)

اينگلس چوي ٿو ته چوڏهين مارچ تي دنيا جي هڪ وڏي مفڪر سوچڻ ڇڏي ڏنو ۽ مارڪس کي هو به منٽ اڳ ۾ جيئرو ڇڏي ويا هئا ۽ ٻن منٽن ڪان پوءِ ڏٺائون ته هن جو دم پرواز ڪري چڪو هو.

مارڪس ۽ اينگلس دنيا جي ان وڏي ۾ وڏي انقلاب تي ڪڏهن سوچيو به نه هو. مارڪس ۽ اينگلس سان گڏ دنيا جا اربها انسان پيدا ٿي ڪيڏانهن هليا ويا؟ زندگيءَ جو مقصد ڪهڙو آهي؟ انسان لاءِ بنيادي طرح اهو ئي سوال وڏي ۾ وڏي اهميت وارو آهي ۽ انجو جواب اسان کي خدا جي رسولن ۽

نبين ڏنو آهي ته "هي دنيا فاني ۽ بي بقا آهي ۽ نيٺ ختم ٿيندي. انسان هن دنيا ۾ محض آزمائش طور آيو آهي ۽ ان کي هڪڙي خالق جي عبادت ڪرڻ گهرجي. مرڻ کان پوءِ هڪ ٻي حياتي ٿيندي جنهن ۾ انسانن کي پنهنجي اعمال جي جزا ملندي, ۽ جنهن باري تعاليٰ اسان کي پهريون دفعو پيدا ڪيو, ۽ اهو اسان کي مرڻ کان پوءِ ٻي حياتي به ڏيئي سگهي ٿو . زندگي جي ان مقصد کي سمجهڻ ئي حقيقي انقلاب آهي. علامه اقبال ان ڳالهه ڏانهن اشارو ڪندي ڪهڙو نه خوب چيو آهي ته:

اي ز راز زندگي بيگانه خيز
از شراب مقصد مستانه خيز

ڪاش! مارڪسي مفڪر ان بنيادي سوال جو جواب فراهم ڪن ها.

ڇا مارڪس علمي شخصيت هو

آخري ڳالهه مارڪس جي علمي شخصيت بابت ڪندس. اڄ ڪيترن ئي ملڪن ۾ سندس نالي تي حڪومتون ۽ رياستون قائم آهن. اخبارن, لٽريچر, ريڊيو ۽ ٽي وي ذريعي مارڪس کي دنياء انسانيت جو وڏو مسيحا, علمي شخصيت ۽ سوشل سائنٽسٽ سڏيو ٿو وڃي. سوال ٿو پيدا ٿئي ته ڇا واقعي مارڪس جي وڏي علمي شخصيت هئي؟ اسين ڏسون ٿا ته سندس لنڊن جي قيام دوران ارڙهين صدي جي نصف ۾ انگلنڊ ۾ وڏا وڏا دانشور مارڪس جا همعصر وينا هئا. انهن پنهنجن تصنيفن ۾ نه مارڪس جو ڪو حوالو ڏنو آهي ۽ نڪي مارڪس جي اهڙن جينيس انسانن سان ڪا شناسائي هئي.هڪ فاضل شخص پنهنجي دور تي ڇانئجي ويندو آهي ۽ هر محفل ۾ انجا تذڪره ٿيندا آهن. ان اصول تي ويچار ڪري ڏسجي ٿو ته مارڪس پنهنجي دور جو وڏ ۾ وڏ غيرمعروف شخص هو پر هينئر سئو سال گذرڻ بعد پنهنجي عهد جو عبقري سڏجي ٿو. اها ئي ڳالهه دانشورن نوٽ ڪئي آهي. يورپ ۾ دور جديد جو ناميارو دانشور ۽ ممتاز فلسفي پروفيسر برٽرانڊرسل به ان راءِ جو آهي ته مارڪس پنهنجي وقت جو وڏ ۾ وڏ غير

معروف شخص هو ۽ علمي حلقا هن جي نالي مان بہ واقف نہ هئا. رسل پنهنجي ڪتاب ”ياد گيري جون تصويرون“ (Portraits from memory) ۾ لکي ٿو تہ ”مارڪس جنهن کي هاڻي اسين ڏسون پيا تہ ڇڙڪ هو (ممتاز دانشور) جان اسٽوئرٽ مل جهڙن وڏن بااثر همعصرن مان هو, پر جيتري قدر مان تحقيق ڪري ڏسي سگهيو آهيان تہ مسٽر مل پنهنجي ڪنهن بہ تحرير ۾ مارڪس جو ذڪر ئي نہ ڪيو آهي. ٿي سگهي ٿو تہ مل ڪڏهن مارڪس جو نالو بہ نہ ٻڌو هجي. (مارڪس جو ڪتاب) ڪميونسٽ مينيفيسٽو ۽ ”مل“ جو ڪتاب پوليٽڪل اڪانومي ساڳي سال (1848) ۾ شايع ٿيا هئا, پر لطف جي ڳالهہ آهي تہ تهذيب جي نمائندن کي مارڪس جي ڪتاب جي ڪا ڪل ئي ڪانہ پئي. مون کي عجب آهي تہ اڄوڪي دور ۾ هڪ غيرمعروف شخص سئو سال گذرڻ بعد, اسان جي وقت جو پاڻ کي ڪيئن سڀ کان بلند يا نمايان شخصيت ثابت ڪندو.

Marx, whom we can now see to have been the most influential of Mill,s contemporaries, is. so far I have been able to discover, not mentioned in any of Mill,s writings, and it is quite probable that Mill never heard of him. The Communist Manifesto was published in the same year as Mill,s Political Economy, but the men who represented culture did not know of it. I wonder what unknown person in the present day will prove, a hundred years hence, to have been the dominant figure of our time. (P. 112, London)

چاڻ رکڻ وارا ۽ حق پرست انسان رسل جي مٿئين بيان سان سئو في صدي اتفاق رکندا. ائين ڪڏهن بہ ڪونہ ٿيو آهي تہ علمي طور ڪو بہ شخص مارڪس وانگر پنهنجي دور جو غير معروف انسان هجي ۽ مرڻ کان

پوءِ هڪ صدي گذرڻ بعد پنهنجي دور جو عبقري ۽ بقراط سڏجڻ ۾ اچي. ارسطو, سقراط, افلاطون, ابن خلدون ۽ دانتي پنهنجي دور جون بہ نمايان شخصيتون هيون ۽ مرڻ کان پوءِ اڄ بہ دنيا سندس علم ۽ فضل جي مداح آهي. مطلب تہ مارڪس جي شخصيت علمي نہ هئي, ان ڪري پنهنجي فاضل همعصرن هن جو نالو بہ نہ ٻڌو هو . بهرحال مارڪس کي ڪريڊٽ آهي جو هن پروليٽيرن (مزورن) جي ڊڪٽيٽرشپ قائم ڪرڻ لاءِ هڪ وڏيءَ تحريڪ کي جنم ڏنو . هو بظاهر پروليٽيرن طبقي جو وڏ ۾ وڏ همدرد ۽ خيرخواهہ ڏسڻ ۾ اچي ٿو، پر مزورن جي ڀلائي, خوشحالي ۽ بهبودي لاءِ هن ڪميونسٽ نظام جو جيڪو نسخو تجويز ڪيو آهي, انجي ماتحت تہ مزدورن جي حالت رومي غلامن کان بہ وڌيڪ بدتر آهي. ڪميونسٽ ملڪن ۾ پورهيت طبقو ، آفيسرن ۽ نئين ڪلاس جا ذاتي ملازم آهن. ڪين نہ اسٽرائيڪ جو قانوني حق آهي ۽ نہ پريس ذريعي آواز اٿارڻ جو. ڳوٺ ڳوٺ ۾ ڪميونسٽ پارٽي جا چنگيز خان موجود آهن, جيڪي پروليٽيرن طبقي کي گهاڻي ۾ پيڙهين ٿا. ڇا اها مارڪس جي مزدورن سان همدردي هئي يا دشمني؟ دوستيءَ جي روپ ۾ هو پورهيت طبقي جو وڏو دشمن هو . انهن کي انفرادي سرمايہ دارن کان نجات ڏياري, مارڪس انهن کي هڪڙي وڏي ۽ منظم سرمايہ دار يعني اسٽيٽ جي رحم ڪرم تي ڇڏيو ۽ اسٽيٽ کي غيرمسئول بڻائي, پارليامينٽ, پريس ڪسي ان کي پوليس, فوج ۽ خفيہ ايجنسين جي حوالي ڪري ڇڏيائين. ظلم, زيادتي جي ازالہ لاءِ نہ ڪورٽ, نہ فرياد. ڇا اها مزدورن جي همدردي چئبي؟ مارڪس جو مقصد همدردي نہ پر مزدورن لاءِ هميشه جي غلامي قائم ڪرڻ هو. بقول فارسي شاعر جي:

”وصل ليليٰ مقصد مجنون نہ بود اورا مدام
لذت آوارگيء دشت و پيما کرده بود“